

De Friese hoofdeling opnieuw bekeken*

J. R. G. SCHUUR

De hoofdelingen, die in de veertiende en vijftiende eeuw het politieke toneel in Friesland hebben beheerst, behoren tot de meest opvallende verschijningen in de Friese middeleeuwse geschiedenis. Zij hadden in bijna alle dorpen en steden de macht in handen en de overige inwoners waren feitelijk van hen afhankelijk. Van de ideeën van een soort coöperatief zelfbestuur, die in een aantal dertiende-/veertiende-eeuwse rechtsteksten zijn vastgelegd, was in de praktijk kennelijk weinig terechtgekomen. Uit de bronnen blijkt dat het bestuur van de hoofdelingen bepaald geen zegen voor Friesland is geweest. Naar het schijnt deden zij niet veel meer dan voortdurend onderling oorlog voeren — de alsmaar aanhoudende twisten tussen Schieringers en Vetkopers — waardoor het land aan de rand van de afgrond werd gebracht. Omstreeks 1500 was de toestand zo uit de hand gelopen, dat er vreemde machthebbers als de stad Groningen, Albrecht van Saksen en Karel V aan te pas moesten komen om orde en rust te herstellen. Aldus kwam aan het bestaan van Friesland als zelfstandig gebied een einde.

Gezien de rol die de hoofdelingen in deze ontwikkeling hebben gespeeld, is het niet verwonderlijk dat zij meermalen onderwerp van historisch onderzoek zijn geweest. Desondanks zijn er veel vragen over hun optreden blijven bestaan. Over belangrijke kwesties als wat waren deze hoofdelingen voor mensen, hoe konden zij aan de macht komen en wat was precies hun functie, hebben de historici tot op heden geen 'communis opinio' weten te bereiken. Daarmee is echter niet gezegd dat bij het onderzoek geen voortgang is geboekt. Enige Nederlandse en Duitse historici hebben met name gedurende de laatste jaren nieuwe inzichten betreffende het hoofdelingenvraagstuk naar voren gebracht, die een stap in de goede richting betekenen. Omdat hiervan blijkbaar heel weinig tot de vakgenoten buiten Friesland is doorgedrongen — in de 'Nieuwe' AGN bijvoorbeeld wordt er nauwelijks een woord aan gewijd — leek het mij gewenst eens de aandacht op deze nieuwere ideeën te vestigen alsmede ze te toetsen aan de bronnen uit het thans in Nederland gelegen deel van Friesland 1. Het is niet noodzakelijk verder te gaan en ook de gegevens uit

* De begrippen 'Fries' en 'Friesland' worden hier ruimer opgevat dan in het huidige spraakgebruik. Friesland omvatte in de veertiende/vijftiende eeuw nog het hele kustgebied tussen Vlie en Wezer. Het thans tot Nederland behorende deel besloeg globaal gesproken de tegenwoordige provincie Friesland en het noordelijk deel van de provincie Groningen.

1 *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (15 dln.; Haarlem, 1977-1983). Het merendeel van de schrijvers, dat over de hoofdelingen komt te spreken, geeft slechts een korte definitie. Zie: deel III, 53; deel IV, 37, 166, 302; deel V, 209. In het hoofdstuk over de middeleeuwse adel wordt over de hoofdelingen alleen gezegd dat hun herkomst omstreden is (deel II, 124). Ook in het hoofdstuk over de politieke geschiedenis van het laat-middeleeuwse Friesland wordt slechts zijdelings aandacht aan de hoofdelingen besteed (deel II, 358, 359, 366).

het tegenwoordige Duitse Oost-Friesland in de beschouwing te betrekken, omdat bijna alle bovenbedoelde studies op Oost-Friesland betrekking hebben. Bovendien is de staatkundige en maatschappelijke achtergrond, waartegen de opkomst van de hoofdelingen moet worden gezien, in heel Friesland praktisch dezelfde geweest. Dit vindt ook zijn weerslag in het bronnenmateriaal: veel bronnen — ik denk vooral aan de wetten — hebben een algemeen-Fries karakter of zijn qua inhoud nagenoeg gelijk.

DE HUIDIGE STAND VAN HET ONDERZOEK

Om de uitkomsten van de recente onderzoekingen in een wat breder kader te kunnen plaatsen, ga ik eerst even in op een aantal oudere theorieën, die lange tijd de zienswijze op het vraagstuk van de hoofdelingen hebben bepaald. In dit verband dient in het bijzonder de theorie van I. H. Gosses te worden genoemd die, hoewel al meer dan een halve eeuw geleden opgesteld, nog steeds haar aanhangers heeft².

Gosses' theorie hangt nauw samen met zijn visie op de historische ontwikkeling van Friesland in de middeleeuwen³. Volgens Gosses hadden zich in Friesland in de twaalfde/dertiende eeuw — dat is de tijd waarin de Friezen zich aan de macht van de graaf, wisten te onttrekken — grote maatschappelijke veranderingen voorgedaan, waardoor praktisch alle standsverschillen waren verdwenen. Het laat-middeleeuwse Friesland moet worden gezien als een land van overwegend 'vrije boeren', die als gelijken met elkaar samenwerkten en geen landsheerlijk gezag boven zich duldden. Dit voor die tijd heel bijzondere politieke en maatschappelijke systeem wordt de 'Friese Vrijheid' genoemd. Maar in de veertiende en vijftiende eeuw, zo ging Gosses voort, werd deze bijkans ideale situatie verstoord door de opkomst van de hoofdelingen, dat waren hereboeren die zich tot ieders van de gemeenschap hadden weten op te werken. Hun leiderschap had oorspronkelijk vooral een militair karakter en moet derhalve verband hebben gehouden met de vele oorlogen en veten die Friesland sinds de dertiende eeuw verscheurden. Naast enige aanwijzingen in schriftelijke bronnen noemt hij als voornaamste bewijs voor zijn stelling, dat de hoofdelingen anders dan de gewone mensen een versterkt huis bezaten — in Friesland stins of borg geheten — wat in deze onveilige tijden van grote betekenis was. De verdere ontwikkeling kan men zich gemakkelijk indenken. Toen in de veertiende en vijftiende eeuw de oorlogstoestand in plaats van uitzondering regel werd, ging als vanzelf ook de politieke macht op de hoofdelingen over: in bijna alle dorpen en steden kregen zij het voor het zeggen, sommigen van hen konden hun gezag zelfs over grotere gebieden uitbreiden. Volledig in overeenstemming met hun veranderde levenswijze vormden de hoofdelingen een nieuwe adelstand, die boven de gemeenschap was geplaatst.

2 I. H. Gosses, 'De Friesche hoofdeling'. *Mededelingen Koninklijke Akademie van Wetenschappen*, Afdeling Letterkunde, deel LXXVI, serie B (1933) 49-122.

3 I. H. Gosses, 'Friesische Geschichte', in: C. Borçhling, R. Muuss, *Die Friesen* (Breslau, 1931)77-98.

Gosses' theorie heeft onder Nederlandse historici grote weerklank gevonden, maar stuitte daarentegen bij de Duitse 'vakgenoten bijna onmiddellijk op bezwaren. Van hen ging Ph. Heek het verst in zijn afwijzing 4. Hij achtte Gosses' benadering te eenzijdig. De hoofdeling was meer dan een veteleider, die zijn functie buiten de officiële staatsrechtelijke organisatie om verder had weten uit te bouwen. Voor het hoofdelingenwezen zijn volgens Heek wel degelijk wortels in het Friese staatsbestel te vinden. Beslissend is voor hem, dat de hoofdelingen naast het militaire leiderschap in de regel ook het ambt van rechter in de dorpen en steden uitoefenden. In dit opzicht kunnen zij worden vergeleken met de schouten — die beide functies eveneens hadden gecombineerd — uit de tijd toen het grafelijk gezag nog in Friesland werd erkend. Weliswaar hadden met de graaf ook de schouten hun plaats in de rechterlijke organisatie verloren, op lokaal niveau zouden zij echter hun macht hebben weten te handhaven. Dus zelfs wat betreft de personen meent Heek van een continue ontwikkeling te mogen spreken.

Op den duur zijn Gosses' ideeën ook in Nederland niet onweersproken gebleven. De kritiek kwam van N. E. Algra⁵ en richtte zich in het bijzonder op Gosses' uitgangspunt, dat in het twaalfde-/dertiende-eeuwse Friesland geen standsverschillen van betekenis meer voorkwamen. Wie de bronnen leest, zegt Algra, moet het onbegrijpelijk vinden dat Gosses een dergelijke conclusie heeft kunnen trekken. In de bronnen tekent zich duidelijk het bestaan van een adelstand af — aangeduid met Latijnse termen als 'nobiles' (= edelen), 'potentes' (= machtigen), 'divites' (= rijken) en anderen — die op alle terreinen van het openbare leven de macht in handen had. Daarenboven blijken ook in de latere middeleeuwen in Friesland nog allerlei vormen van onvrijheid te hebben bestaan. In een aantal vijftiende- en zestiende-eeuwse bronnen wordt bijvoorbeeld melding gemaakt van heerlijke rechten van de hoofdelingen. Uit deze gegevens leidt Algra af, dat de hoofdelingen wel degelijk edelen zijn geweest—de nazaten van de twaalfde-/dertiende-eeuwse 'nobiles'—die zich van de andere vrijen onderscheidden doordat zij heerlijke rechten over afhankelijke boeren ('ondersaten') konden uitoefenen. Evenals hun standgenoten elders hadden zij de leidende functies in het staatsbestuur in handen; in de tijd dat het landsheerlijk gezag nog werd erkend traden zij op als schout, drost en frana, later kwam hun in de regel het ambt van grietman, olderman of dorpsrechter toe. Het enige verschil met vroeger was dat zij hun titel aan de veranderde staatkundige verhoudingen — in het 'vrije' Friesland gebruikte men liever niet de landsheerlijke titulatuur — hadden aangepast.

Tenslotte wijs ik op de theorie waarvoor enige Duitse auteurs, zoals bijvoorbeeld H. Schmidt⁶, H. Wiemann⁷ en H. van Lengen⁸, de bouwstenen hebben aange-

4 Ph. Heck, 'Die friesischen Häuptlinge und die Entstehung der Landeshoheit in Friesland', in: *Drei Studien zur Ständegeschichte* (Stuttgart, 1939) 78-136.

5 N. E. Algra, 'De Oostfriese hoofdeling'. *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis* (1964) 193-244; *Idem*, *Ein. Enkele rechtshistorische aspecten van de grondeigendom in Westerlauwers Friesland* (Groningen, 1966) inzonderheid 85-126; *Idem*, 'De oorsprong van de Friese adel', *Jaarboekje Nederlandse Kastelenstichting* (1971) 16-26.

6 H. Schmidt, 'Studien zur Geschichte der friesischen Freiheit im Mittelalter', *Jahrbuch der*

dragen. Zij zien, anders dan Algra, de hoofdelingen niet zozeer als een stand, maar meer als een sociale klasse. In het niet-gefeodaliseerde Friesland hoefde men niet persé van adel te zijn om invloed te verwerven, rijkdom en aanzien legden meer gewicht in de schaal. De meeste hoofdelingen waren volgens hen rijk geworden handelaren en boeren, die zich langzamerhand een adellijke levenswijze hadden aangemeten. Slechts een kleine minderheid kon zich mogelijk op een adellijke geboorte beroepen. Daarbij valt met name te denken aan de nakomelingen van de voormalige landsheerlijke ambtenaren. Dit is echter zeker niet de algemene regel geweest, zoals Algra meent.

Ook wat betreft de oorzaak van de hoofdelingenheerschappij zijn genoemde auteurs tot ongeveer eensluidende verklaringen gekomen. Deze lag besloten in het eigenaardige Friese staatsbestel, dat aan de aanzienlijken kansen bood om zich op te werken. Vanzelfsprekend waren het meestal aanzienlijken die als rechters en legeraanvoerders optraden, was het hun stem die bij een beslissing de doorslag gaf; de andere mensen fungeerden slechts als een soort 'gevolg' of 'ommestand'. Bleef dit oorspronkelijk binnen de kaders van het bestaande staatsbestel, op den duur trokken deze vooraanstaanden de macht volledig aan zich. Zij gingen zich bijgevolg beschouwen als 'heren' of hoofdelingen, die schier absolute macht over de rest van de mensen konden uitoefenen, die als 'ondersaten' werden gezien. Deze ontwikkeling had een verregaande desintegratie van de staatkundige organisatie tot gevolg. Hoofdelingen waren lokale grootheden, alleen in de oostelijke delen van Friesland slaagden sommigen van hen erin grotere gebieden onder hun gezag te brengen. De essentie van deze theorie is dus dat de hoofdelingen zich ontwikkelden van leiders en beschermers van de gemeenschap tot 'heren' die op lokaal niveau het hoogste gezag vertegenwoordigden.

Hoe is het mogelijk, zal de lezer zich afvragen, dat men zulke tegenstrijdige opvattingen omtrent de herkomst en de positie van de hoofdelingen kan huldigen. De onvolledige bronnenoverlevering vormt hiervoor mijns inziens slechts een gedeeltelijke verklaring. Zeker wat de veertiende/vijftiende eeuw aangaat, kan niet over een gebrek aan gegevens worden geklaagd. De oorzaak lijkt mij dan ook eerder de zeer verschillende kijk van deze schrijvers op de Friese middeleeuwse geschiedenis te zijn. De auteurs hebben de bronnen te veel naar eigen inzichten geïnterpreteerd. Hieruit volgt dat zonder eigen onderzoek naar de feiten geen gefundeerd oordeel over dit probleem kan worden uitgesproken.

Gesellschaft für bildende Kunst und vaterländische Altertümer zu Emden (1963) 5-78; *Idem*, 'Adel und Bauern im friesischen Mittelalter', *Niedersächsisches Jahrbuch für Landesgeschichte* (1973) 45-95.

7 H. Wiemann, 'Studien zur Entstehung der Häuptlingsherrschaft', *Jahrbuch der Gesellschaft für bildende Kunst und vaterländische Altertümer zu Emden* (1962) 16-74; *Idem*, 'Studien zur Häuptlingsgeschichte im Lengerer-, Mormer- und Overledingerland', *Ibidem* (1966) 111-143.

8 H. van Lengen, *Geschichte des Emsigerlandes vom frühen 13. bis zum späten 15. Jahrhundert* (2 dln.; Aurich, 1973-1976).

DE STAATKUNDIGE ONTWIKKELING IN HET LAATMIDDELEEUWSE FRIESLAND

Hoe groot de meningsverschillen over het hoofdelingenvraagstuk ook mogen zijn, over één ding is men het eens. De opkomst van de hoofdelingen kan niet los worden gezien van de unieke staatkundige ontwikkeling, die Friesland in de latere middeleeuwen heeft doorgemaakt. Derhalve ga ik bij mijn onderzoek van dit punt uit.

De bijzondere trek van de Friese staatkundige ontwikkeling, die ik hier op het oog heb, is natuurlijk dat zich in Friesland, anders dan in de omliggende gebieden, geen effectief grafelijk gezag heeft kunnen handhaven. Reeds in de elfde/twaalfde eeuw meenden de Friezen, dat zij door Karel de Grote 'vrij' waren gemaakt. Concreet betekende dit onder andere een inperking van de heervaaftplicht tot de grenzen van het eigen land en een vrijstelling van alle belastingen behalve die aan de koning en de kerk. Deze uitgangspunten zijn zowel in de belangrijkste rechtsbronnen uit die tijd — de 'Zeventien Keuren' 9 en de 'Schoutenrechten' 10— als in enige meer legendarische geschriften — bij voorbeeld de 'Magnussage' 11 — vastgelegd. Het kan nauwelijks toeval zijn, dat er ongeveer tegelijkertijd voor het eerst ook moeilijkheden rond de gravenrechten zijn. In 1099 werd de Utrechtse bisschop Koenraad van Zwaben, die tevens graaf van Westerlauwers Friesland was, door een Fries vermoord¹². De aanleiding zou een geschil over de belastingheffing zijn geweest. In 1101 trof zijn opvolger, hertog Hendrik van Norheim, die behalve met dit gebied ook met Oosterlauwers Friesland was beleend, hetzelfde lot bij Staveren¹³.

Wat in de volgende eeuwen precies is gebeurd, laat zich helaas slechts ten dele achterhalen. In 1107 kreeg Hendrik van Zutphen een Fries graafschap in leen, dat waarschijnlijk gelegen was in de streken beoosten de Lauwers¹⁴. Daarna duurt het tot de dertiende eeuw alvorens weer iets over het landsheerlijk gezag in dit deel van Friesland wordt vernomen. Bewesten de Lauwers schijnt de Utrechtse bisschop aanvankelijk in zijn rechten te zijn hersteld. Een beleningsakte is echter niet overgeleverd. Omstreeks 1130 blijkt dat ook de Hollandse graaf aanspraken op dit gebied kon laten gelden¹⁵. Op grond waarvan valt evenmin met zekerheid te zeggen. Ten einde aan de hieruit voortkomende strijd tussen bisschop en graaf een einde te maken stelde keizer Frederik Barbarossa in 1165 een condominium van beide pretendents in. Maar dat stuitte weer op verzet van de Friezen. Zowel in 1179 als in 1194 wordt van opstanden melding gemaakt, waartegen graaf en bisschop te-

9 W. J. Buma, W. Ebel, *Westerlauwerssches Recht*, I, *Jus municipale Frisonum*, I en II (Göttingen, 1977) 1,140-141 (art. 10).

10 *Ibidem*, I, 74-75 (art. 2).

11 *Ibidem*, 1,130-135.

12 J. F. Niermeyer, 'Over het staatsgezag in Midden-Friesland, voornamelijk in de 12^e eeuw. Een diplomatiek onderzoek', in: *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, 7de reeks, 8ste deel (1937) 1-33, inzonderheid 13.

13 *Ibidem*, 11-12.

14 W. Ehbrecht, *Landesherrschaft und Klosterwesen im ostfriesischen Fivelgo (970-1290)* (Munster, 1974) 52-55.

15 J. R. G. Schuur, 'De grondslag van de sinds de 12^e eeuw door de Hollandse graven op Friesland gemaakte aanspraken', in *Beaken* (1981) 165-174.

vergeefs trachtten op te treden¹⁶. Kort nadien moet de ontwikkeling evenwel een andere wending hebben genomen. Het staat vast dat in het kader van deze regeling de broer van graaf Dirk VII van Holland, de latere Willem I, hier tussen 1197 en 1204 daadwerkelijk gezag heeft kunnen uitoefenen. Na zijn opvolging in Holland werd in 1204 het condominiumverdrag tussen graaf en bisschop verlengd. Hetzelfde gebeurde nog eens in 1226.

Dat de invloed van de graaf in de elfde/twaalfde eeuw nog tamelijk groot was, blijkt ook uit een aantal bepalingen in de uit deze tijd daterende Friese wetten. Volgens de 'Schoutenrechten' moest de graaf naar Franeker komen om zich te laten inhuldigen¹⁷, mocht hij eens in de vier jaar het 'bodthing' in Friesland houden¹⁸ en zou hij iedereen zonder betaling in zijn leen bevestigen¹⁹. Deze laatste bepaling wijst erop dat destijds ook in Friesland het leenstelsel nog functioneerde. Dit wordt bevestigd door enige andere bepalingen over het leenwezen, die in de 'Schoutenrechten' en het vermoedelijk in de dertiende eeuw opgestelde 'Eedsformulier van de schout' zijn te vinden. Als voorbeelden noem ik hier de bepaling over de vererving *casu quo* aankoop van een leengoed²⁰ en over het leen dat de schout van de graaf ontving²¹.

De volgende feiten tonen aan dat graaf en bisschop tot in het begin van de dertiende eeuw een zekere invloed bleven houden. Omstreeks 1230 steunden de Friezen uit Westerlauwers Friesland de bisschop in zijn strijd tegen de opstandige Drenten²². In diezelfde tijd zien we zowel de bisschop als de Hollandse graaf zijn opwachting maken bij de Friezen. In 1228 als de Drenten verslagen zijn, grijpt de bisschop de gelegenheid aan om een reis naar Friesland te maken²³; in 1233 laat graaf Floris IV zich in Franeker huldigen²⁴.

Zonder dat over de redenen ervan iets bekend is, moeten de verhoudingen zich in de volgende jaren grondig hebben gewijzigd. Kort nadat graaf Floris IV uit Franeker was vertrokken, schreef een geestelijke uit het klooster Mariëngaarde bij Hallum naar aanleiding van die gebeurtenis: '... het zwaard, dorstend al naar bloed en afgunstig op de vrijheid der Friezen, in hun bezit tot nu sedert de tijden van Karel de Grote liet af op Goddelijke wenk Israël [= Friesland] te doorboren'²⁵. Een duidelijk

16 Niermeyer, 'Staatsgezag', 30.

17 Buma, Ebel, *Westerlauwersches Recht*, I, 74-75 (art. 1).

18 *Ibidem*, 84-85 (art. 26).

19 *Ibidem*, 74-75 (art. 1).

20 'Djt is riocht: aldeer di fria Fresa ene onderhewa lauwegath wurdet, dat hi dat winna schel enen panninge, aldeer hyt mey kaepe wint twipannyge'. (= Dit is recht: als de vrije Fries een leengoed wordt nagelaten, zal hij dat tegen de halve prijs van de grondheer verwerven; als hij het door koop verwerft tegen de volle prijs.) *Ibidem*, 16-11 (art. 6).

21 'Frede ban ie mij selm an Hue ende aen goede ief an lene, aeka icket oenfenzen hab fan dis grieuwa halum'. (= Vrede waarborg ik mijzelf aan lijf en goed of aan het leen, dat ik van de graaf ontvangen heb.) *Ibidem*, 202-203 (art. 4).

22 A. M. Braaksma, e.a., ed., *Quedam Narracio de Groninghe, de Threnthe, de Covordia et de diversis aliis sub diversis episcopis Traiectensibus* (Amsterdam, 1977) 118.

23 *Ibidem*, 106.

24 A. W. Wybrands, ed., *Gesta abbatum Orti Sancte Marie* (Leeuwarden, 1879) 169-171.

25 *Ibidem*, 170.

teken dat graaf en bisschop geen einde aan het Friese vrijheidsstreven hebben kunnen maken. Hierna is de balans snel verder in het nadeel van de graven doorgeslagen. In 1248 moet graaf Willem II van Holland in zijn hoedanigheid van rooms-koning van het Duitse Rijk de vrijheden en privileges van de Friezen bevestigen M. Wat later duikt ook het valse Karelsprivilege op, volgens welke alle Friezen in eeuwigheid vrij en ontslagen waren van elke vorm van lijfeigenschap²⁷. Daarenboven zouden zij elk jaar hun eigen rechters mogen kiezen.

De rechterlijke organisatie is toen, voor zover valt na te gaan, inderdaad in bovengenoemde zin gewijzigd. In 1270 treedt de grietman voor het eerst in Westerlauwers Friesland op²⁸. De grietman — te beschouwen als de opvolger van de schout — werd echter niet door de graaf aangesteld, maar door de inwoners zelf. Hierover is veel uitvoeriger informatie voorhanden uit Oosterlauwers Friesland, waar de landrechten omstreeks 1250 aan de nieuw ontstane situatie zijn aangepast. Uitgangspunt daarbij was dat iedereen die in volle vrijheid over zijn eigendom kon beschikken in principe deel aan het staatsbestuur kreeg. In een van de slotbepalingen van de keuren van Hunsingo uit 1252 staat, dat het hele volk bij de opstelling ervan betrokken is geweest²⁹. Woorden van gelijke strekking treft men aan in de keuren van Lange-wold uit 1250³⁰.

Anders dan men misschien zou verwachten, was de zaak hiermee echter geenszins definitief beslist. Wat Oosterlauwers Friesland aangaat weten we dankzij de kroniek van het klooster Bloemhof te Wittewierum, dat de bisschop van Munster in de dertiende eeuw verschillende pogingen heeft gedaan om zijn gezag verder uit te bouwen³¹. Daarbij kon hij, zoals blijkt, rekenen op de steun van de hoge geestelijkheid, onder wie de officiaal Herderik van Schildwolde en enige dekens. Dit duidt erop dat het Friese vrijheidsideaal minder algemeen werd aangehangen dan wel eens is gemeend. Dat men de betekenis van deze tegenkrachten niet moet onderschatten, wordt onderstreept door het feit dat de hoge geestelijkheid ook in Friesland in de regel uit de leidende families van het land werd gerecruiteerd³².

We beschikken over sterke aanwijzingen dat het voorgaande niet een op zichzelf

26 D. Hägermann, *Studien zum Urkundenwesen Wilhelms von Holland* (Keulen, Wenen, 1977) 365-367 (tekst oorkonde) 111-122 (over de echtheid van deze lang voor een falsificatie gehouden oorkonde).

27 K. von Richthofen, *Friesische Rechtsquellen* (Berlijn, 1840) 355.

28 W. Eekhoff, 'Afschriften van de Friesche charters in het archief der stad Utrecht', *De Vrije Fries* (1842) 24-36, inzonderheid 25-26. Een eerdere vermelding in 1242 staat niet vast, verdedigd door M. P. van Buijtenen, *De Leppa* (Dokkum, 1944) 12-15, bestreden door N. E. Algra, 'De Nijlânseed', *Us Wurk* (1964) 1-4.

29 'Thit hebbat tha liude keren...'. J. Hoekstra, *De eerste en de tweede Hunsinger Codex. Oudfriese Taal- en rechtsbronnen* ('s-Gravenhage, 1950) 109.

30 '... statuta sunt haec iura ab omnibus laicis in Langewolda commorantibus'. P. J. Blok, J. A. Feith, ed., *Oorkondenboek van Groningen en Drenthe*, I (Groningen, 1896) no. 45.

31 H. O. Feith, G. Acker Stratingh, ed., *Kronijken van Emo en Menko, abten van het klooster te Wittewierum, met het vervolg van een ongenoemde* (Werken Historisch Genootschap, nieuwe serie, no. 4; Utrecht, 1866) 90 vlg., 239 vlg.

32 Vergelijk wat hierover op bladzijde 12 wordt meegedeeld.

staand voorval is geweest. In 1290 beleende keizer Rudolf de Gelderse graaf Reinoud I met alle Friese gebieden voor zover die niet aan de Hollandse graaf toebehoorden». Mogelijk heeft men zo de oude Zutphense aanspraken opnieuw tot leven willen wekken. Lang is aangenomen dat deze belening zonder verdere gevolgen is gebleven; in het Rijksarchief van Groningen bevindt zich echter een stuk uit 1337, waaruit blijkt dat de rechters van Fivelingo in opdracht van graaf Reinoud II een landopmeting hebben laten verrichten³⁴. In ditzelfde verband passen ook de twee oorkonden uit 1293 en 1323, waarin wordt gehandeld over de rechten van de Bentheimse graven in deze streek³⁵. Blijkens de oudste van de twee, een verdrag tussen graaf Egbert van Bentheim en de stad Groningen, trok de graaf jaarlijks inkomsten uit grondbezit in de stad. De andere oorkonde gaat over een gerecht in Fivelingo, dat een zekere Eylward van graaf Egbert in leen had ontvangen en nu door Egberts opvolger, graaf Johan, aan Eylwards zoon Eyso wordt geschonken. Helaas valt door gebrek aan aanvullende bronnen niet uit te maken hoever de Bentheimse invloed reikte en waarop die was gebaseerd. Ten aanzien van het laatste is wel verondersteld dat in dit geval eveneens aan vererving van oude Zutphense rechten moet worden gedacht³⁶.

Evenzo dient volgens mij de Hollandse invloed in Westerlauwers Friesland hoger te worden aangeslagen dan meestal wordt gedaan. Belangrijkste bewijs is het in 1292 door graaf Floris V aan Staveren verleende stadsrechtprivilege³⁷. Daarnaast valt de oorkonde uit 1283/1284 te noemen, waarin Floris V het klooster Ludingakerk bij Harlingen in zijn bescherming opneemt³⁸. Hieruit maak ik op dat hij ook in de rest van het land enig gezag genoot.

In de jaren twintig en dertig van de veertiende eeuw zien we graaf Willem IH op de ingeslagen weg voortgaan. Van deze graaf is een aantal schoutbenoemingen in dorpen en steden van Westergo bekend³⁹. Zelfs toen konden er dus onder de Friezen nog mensen worden gevonden, die tot samenwerking met de graaf bereid waren. Wel moet er onmiddellijk bij worden gezegd, dat die bereidheid zeker niet algemeen is geweest. Het in 1323 weer tot leven gewekte verbond van de Opstalsboom was vooral bedoeld om een dam tegen de groeiende invloed van graaf Willem III op te werpen⁴⁰.

Ook wat in de jaren hierna is gebeurd, bevestigt de indruk dat er twee tegen-

33 *Oorkondenboek van Groningen en Drenthe*, no. 181.

34 Ehbrecht, *Landesherrschaft*, 55 (onuitgegeven stuk).

35 *Oorkondenboek van Groningen en Drenthe*, nos. 191 en 281.

36 W. Ehbrecht, 'Noordelijke gewesten 1100-1423', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, II (Haarlem, 1982) 346-371, inzonderheid 362.

37 G. F. thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg, ed., *Groot Placaat en Charter-Boek van Vriesland*, I (Leeuwarden, 1768) 126-127.

38 J. G. Kruisheer, *De oorkonden en de kanselarij van de graven van Holland tot 1299*, II (2 dln.; 's-Gravenhage, 1971) no. 664bis.

39 *Groot Placaat en Charter-Boek*, 163, 167, 171, 172, 173, 181; G. Colmjon, *Register van oorkonden, die in het charterboek van Friesland ontbreken, tot 1400* (Leeuwarden, 1883) no. 225.

40 H. D. Meyering, *De Willekeuren van de Opstalsboom (1323)* (Groningen, 1974) 292-294.

gestelde stromingen onder de Friezen waren. In 1337 weigerden zij graaf Willem IV als heer te erkennen⁴¹, maar in 1344 trad men hierover alsnog met hem in onderhandeling⁴². Pas nadat dit niets had opgeleverd, nam Willem IV het achteraf voor hem fatale besluit het probleem met geweld op te lossen (slag bij Staveren, 1345). Maar zelfs deze gebeurtenis heeft niet belet, dat in 1369 opnieuw onderhandelingen met de Hollandse graaf werden geopend⁴³. Toen die evenmin resultaat hadden, greep ook graaf Albrecht in 1396 naar de wapens⁴⁴. Daarbij kreeg hij steun van een aantal vooraanstaande tot de Vetkoperse partij behorende hoofdelingen. Desondanks liep zijn poging op niets uit. Deze situatie zou zich in de vijftiende eeuw nog enkele keren herhalen. Het is in het bestek van dit artikel niet nodig hierop nader in te gaan.

Deze tweeslachtige politieke ontwikkeling heeft ook in de rechtsbronnen uit die tijd haar neerslag gevonden. In de helaas moeilijk precies te dateren 'Willekeuren van de Vijfdelen' — een overkoepelend rechtsverband van Franekeradeel, Barradeel, Menaldumadeel, Baarderadeel en Hennaarderadeel — worden het gerecht van de grietman en dat van de schout naast elkaar genoemd⁴⁵. Hetzelfde geldt voor de waarschijnlijk in de loop van de dertiende eeuw opgestelde keuren van Oostergo, de zogenaamde 'Wynyma Wilkeren' ('Wynyma' slaat op Wijns, de gerechtsplaats van Oostergo)⁴⁶. Ter typering van de inhoud van beide rechtsboeken is door de rechts-historici de term 'transitoir recht' ingevoerd⁴⁷.

Tot zover een overzicht van de belangrijkste feiten uit de algemene middeleeuwse geschiedenis van Friesland, die de lezer moet kennen om de verschillende visies op het hoofdelingsprobleem te kunnen begrijpen.

TOETSING VAN DE THEORIE VAN GOSSES

Gosses, die bovenstaande gegevens grotendeels kende, gaat ervan uit dat ondanks de pogingen van met name de Hollandse en Gelderse graven om het getij te keren, er sinds de twaalfde/dertiende eeuw in Friesland geen geregeld grafelijk gezag meer was⁴⁸. Zoals de dertiende-eeuwse rechtsbronnen aantonen, waren bestuur en rechtspraak toen geheel in handen van de bewoners zelf overgegaan. Deze ingrijpende politieke verandering zou op haar beurt een sociale omwenteling tot gevolg hebben gehad, doordat zonder de graaf ook het leenstelsel geen stand kon houden. Derhalve kon er zich in het middeleeuwse Friesland geen feodale adel vormen en sleten de

41 N. E. Algra, 'Het Register 'Oistvrieslant'', *Us Wurk* (1965) 25-42, inzonderheid 31.

42 S. A. Waller Zeper, *Jan van Henegouwen, heer van Beaumont* ('s-Gravenhage, 1914) 483.

43 Algra, 'Het Register 'Oistvrieslant'', 33-37.

44 E. Verwijs, *De oorlogen van Hertog Albrecht van Beieren met de Friezen in de laatste jaren der XIVe eeuw, naar onuitgegeven bescheiden* (Werken Historisch Genootschap, nieuwe serie, no. 8; Utrecht, 1869) *passim*.

45 Buma, Ebel, *Westerlauwersches Recht*, I, 252-261.

46 'Fryske stikken ut Codex Furmerius', II, *Estrik XXXIV* (Groningen, 1963) 73-74.

47 Algra, *Ein*, 20-21.

48 Gosses, 'Friesische Geschichte', 82-83.

horigheidsbanden hier sneller af dan elders. De laat-middeleeuwse Friese samenleving werd gekenmerkt door een grote mate van sociale gelijkheid, men kende er geen leenmannen, ridders en onvrijen, alleen 'vrije boeren'⁴⁹.

Gosses' theorie over de herkomst van de hoofdelingen wordt verklaard door deze visie op de middeleeuwse Friese geschiedenis. Hoofdelingen kunnen alleen maar rijke boeren zijn geweest — andere sociale groepen kwamen hier immers niet voor — die het ideaal van de 'Friese Vrijheid' hebben misbruikt om meer macht te krijgen⁵⁰. Dat het zo is gelopen moet aan de toenemende onrust in de latere middeleeuwen worden geweten. Het op papier zo ideale Friese staatsbestel heeft daardoor geen halt aan het machtsstreven van de enkeling kunnen toeroepen. Al in een dertiende-eeuwse rechtsbron is sprake van de 'hauding', die tijdens een proces of in de oorlog als leider optrad⁵¹. In een eveneens dertiende-eeuwse Latijnse bron wordt voor een legeraanvoerder de titel 'capitalis' gebruikt⁵². Beide woorden kunnen letterlijk met hoofdeling worden vertaald. Hieruit leidt Gosses af dat het leiderschap van de hoofdelingen oorspronkelijk vooral van militaire aard was en zich buiten het georganiseerde staatsverband om heeft ontwikkeld. Daarbij was het bezit van een verdedigbaar huis van beslissende betekenis. Dat de hoofdelingen in de veertiende en vijftiende eeuw tevens de politieke macht aan zich hadden getrokken, moet als een latere ontwikkeling worden beschouwd.

Zoals gezegd heeft Gosses' theorie zich lang in een grote populariteit mogen verheugen. Daaraan heeft de kritiek van Ph. Heek vooreerst weinig kunnen veranderen. Diens identificatie van de hoofdeling als de opvolger van de voormalige schout heeft nauwelijks iemand kunnen overtuigen. Daarvoor bezit het argument dat beiden ongeveer dezelfde functies — rechter, legeraanvoerder — hebben uitgeoefend ook niet genoeg bewijskracht. Slechts op één punt heeft Heek mijns inziens gelijk. Hoofdelingen waren meer dan militaire leiders, hun bemoeienis heeft zich van begin af aan over een veel breder terrein van het maatschappelijk leven uitgestrekt.

Eerst door de kritiek van Algra trad een kentering in het denken op. Volgens deze onderzoeker kan zo ongeveer alles wat Gosses over de sociale en politieke geschiedenis van het laat-middeleeuwse Friesland heeft beweerd als onjuist ter zijde worden geschoven⁵³. De reden daarvoor is zijn volkomen verkeerde interpretatie van het begrip 'Friese Vrijheid'.

De centrale gedachte achter Gosses' theorie is dat het Friese vrijheidsideaal een tweeledige inhoud had. Het behelsde zowel de politieke vrijheid van het hele volk als de sociale vrijheid van elk individu. Naar Algra's mening gaat het laatste veel te ver⁵⁴. Een objectieve beschouwing van de bronnen wijst uit, dat er tot ver in de middeleeuwen ook in Friesland verschillende standen hebben bestaan. De onvrijheid

49 *Ibidem*, 84.

50 Gosses, 'Friesche hoofdeling', 77 en 90; *Idem*, 'Friesische Geschichte', 85.

51 W. J. Buma, W. Ebel, *Das Brokmer Recht. Altfriesische Rechtsquellen*, II (Göttingen, 1965) 54 en 118.

52 *Kronijken van Emo en Menko*, 119.

53 Algra, *Ein*, 104.

54 *Ibidem*, 100-101.

is zelfs in Friesland nooit geheel verdwenen. De in de vijftiende eeuw voorkomende 'ondersaten' van een hoofdeling waren gezien hun benaming rechtens aan een heer onderworpen. De 'Friese Vrijheid' heeft dus niet die verstrekkende betekenis gehad die er door Gosses aan is gehecht. Het was slechts een tegen de macht van de graaf gericht politiek postulaat, dat met de sociale vrijheid van de individuele Fries niets van doen had. Een dergelijke status berustte hier evenals elders uitsluitend op een 'vrije' geboorte. Toetsing van beide zienswijzen aan de bronnen laat er geen twijfel over bestaan, dat Algra het wat dit betreft bij het rechte eind heeft gehad.

In de oude Friese wetten — helaas zijn tot de dertiende/veertiende eeuw weinig andere bronnen overgeleverd — wordt verschillende keren over vrijen en onvrijen gehandeld. Volgens de laat-elfde-eeuwse 'Zeventien Keuren' bezaten alle Friezen een vrije stoel, dat wil zeggen werden als vrijen beschouwd, voor zover zij vrij geboren waren en vrij voor het gerecht mochten spreken⁵⁵. Letterlijk kan men hier lezen wat Algra over de vrijheid van de individuele Fries heeft gesteld. De gemaakte restrictie impliceert dat er ook mensen zijn geweest die niet aan de genoemde criteria voldeden, die met andere woorden niet vrij waren. Hierdoor wordt tevens begrijpelijk, waarom in de twaalfde-eeuwse 'Schoutenrechten' alleen aandacht wordt besteed aan het recht van de 'vrije Fries'⁵⁶. Onvrijen en zij die niet vrij voor het gerecht mochten spreken vielen niet onder het algemene landrecht.

Hetzelfde principe vinden we in het vroeg-dertiende-eeuwse 'Rudolfsboek' vastgelegd. Van sommige rechten was de werking beperkt tot die Friezen, 'deer sint friboerin iefsta frie spreke habbeth ontfaen'⁵⁷. Een mooi voorbeeld van dit uitgangspunt is de bepaling over het erfrecht. Men mocht onder geen beding zijn naaste verwant onterven, als die vrij geboren was en zijn recht niet door een ernstig misdrijf als moord bij brandstichting, doodslag of verraad had verloren⁵⁸.

Dat het onderscheid vrije/onvrije veel langer betekenis heeft gehad dan Gosses aannam, blijkt ook uit het dekanaatsrecht van Bolsward uit 1404: een deken moest vrij geboren en van Friese afkomst zijn⁵⁹.

Was in het bovenstaande slechts op indirecte wijze van onvrijen sprake, voor hun bestaan kunnen ook enige positieve bewijzen worden aangehaald. In de reeds genoemde 'Zeventien Keuren' treft men een bepaling aan over een rechtszaak tussen een 'huisman' en 'zijn heer' 60. In de uit de vroege twaalfde eeuw daterende 'Vierentwintig Landrechten' worden horigen ('letar') vermeld 61. Hierop sluiten aan de bepalingen in de 'Vierentwintig Landrechten'⁶² en 'Schoutenrechten'⁶³ over de relatie

55 'Djo sauwende kest [de zevende keur] is, dat alle Fresen an fria stole bisitta moete, alsoe fijr als hia frye bern se ende frie spreke habbe'. Buma, Ebel, *Westerlauwersches Recht*, I, 138-139.

56 'Djt is riocht, dat dy frya Fresa...'. *Ibidem*, 74 vlg.

57 *Ibidem*, II, 378-379 (art. 23).

58 *Ibidem*, 375-376.

59 *Ibidem*, 594-595 (art. 4).

60 *Ibidem*, I, 138-139 (art. 8).

61 *Ibidem*, 162-163 (art. 16).

62 *Ibidem*, 158-159 (art. 10) en 160-161 (art. 11).

63 *Ibidem*, 230-231 (art. 31).

tussen de 'heer' (in de Latijnse versie van de wetten staat 'dominus', toentertijd een algemeen gebruikelijke adellijke titel ⁶⁴) en zijn dienstpersoneel ('scalk'=knecht, 'knapa'=bediende en 'famna'=dienstmeid). De strekking van deze bepalingen is dat bij ernstige delicten, zoals doodslag en brandstichting, de 'heer' voor het doen en laten van zijn ondergeschikten mede verantwoordelijk kon worden gesteld. Dat een dergelijke relatie een beperking van de persoonlijke vrijheid met zich bracht, wordt bevestigd door een bepaling in de vroeg-dertiende-eeuwse 'Overkeuren' aangaande een kind van een 'man' en zijn dienstmeid. Zo'n kind telde niet voor vol of, zoals de tekst het uitdrukt, bezat geen wettige stoel. Hetzelfde gold voor eventueel latere kinderen ⁶⁵.

Er zijn geen tekenen die erop wijzen, dat er in dit opzicht in de volgende eeuwen veel veranderd is. In het 'Rudolfsboek' worden vrijen, die wegens ernstige misdrijven hun rechten waren kwijtgeraakt, gelijk gesteld met onvrijen ⁶⁶. In het dijkrecht van 't Zandt uit 1317 is een afzonderlijke bepaling gewijd aan een horige of 'servus' ⁶⁷.

Roepen bovenstaande gegevens reeds ernstige twijfels op aan de juistheid van Gosses' inzichten, het volgende toont aan dat ook ten aanzien van zijn bewering, dat in het twaalfde-/dertiende-eeuwse Friesland geen adel meer voorkwam, de scepsis van Algra volkomen terecht was. Het grote belang van dit punt voor het onderhavige onderzoek rechtvaardigt een meer uitvoerige behandeling. Daarbij beperk ik mij voorlopig tot de in de bronnen genoemde feiten; de wegens gebrek aan informatie veel moeilijker te beantwoorden vraag, hoe deze adel is ontstaan, kan beter bij de bespreking van Algra's eigen theorie aan de orde worden gesteld.

Kroongetuigen voor dit deel van het onderzoek zijn de reeds genoemde dertiende-eeuwse kroniek van het klooster Bloemhof en de ongeveer even oude beschrijving van de abtenlevens van het klooster Mariëngaarde bij Hallum. Tot de voortreffelijkheden die abt Emo ($\pm$ 1170-1237), stichter en eerste abt van Bloemhof, worden toegedicht, behoorde onder andere zijn adellijke geboorte ⁶⁸. Wat dit betreft deed zijn opvolger, abt Paulus, niet voor hem onder; als reden voor zijn verkiezing wordt opgegeven dat hij een edelman was ⁶⁹. Voor zover valt na te gaan hebben de meeste abten van Mariëngaarde aan dezelfde kwalificatie voldaan. In de levensbeschrijving van abt Frederik ($\dagger$ 1175) staat, dat hij afstamde van eerbare en edele mannen uit het dorp Hallum ⁷⁰. Van de moeder van abt Ethelger (1240-1259) is bekend dat zij een adellijke vrouw was, de dochter van Wibrand, machthebber in Camminghaburen ⁷¹. Mijns inziens kan er geen twijfel over bestaan dat in al deze gevallen het begrip 'edel' als stands criterium is gebruikt.

64 J. M. van Winter, 'Adel, ministerialiteit en ridderschap 11^e-14^e eeuw', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, II (Haarlem, 1982) 123-147, inzonderheid 134.

65 *Friesische Rechtsquellen*, 100.

66 Buma, Ebel, *Westerlauwersches Recht*, II, 356-357 (art. 11).

67 *Oorkondenboek van Groningen en Drenthe*, no. 254.

68 *Kronijken van Emo en Menko*, 1.

69 *Ibidem*, 174.

70 *Gesta abbatum*, 3.

71 *Ibidem*, 189.

Afgaande op wat hierover in de bronnen wordt gezegd, bestond er geen verschil in maatschappelijke positie en levenswijze tussen de adel in Friesland en die in andere gebieden. In het verhaal van abt Menko van Wittewierum over de belegering van Aken in 1248 door rooms-koning Willem worden de Friese edelen in één adem met de Brabantse, Hollandse en Zeeuwse genoemd⁷². Niettegenstaande het afwijkende Friese staatsbestel had de adel ook hier de leidende politieke functies in handen. Toen graaf Floris IV van Holland in 1233 zijn gezag over Westerland Friesland wilde effectueren, trachtte hij allereerst de edelen in het land achter zich te krijgen⁷³. Het in 1258 tussen Fivelingo en de stad Groningen gesloten vredesverdrag werd namens Fivelingo niet, zoals men misschien zou verwachten, ondertekend door de gezamenlijke rechters en inwoners, maar door de 'nobiles homines terre Fivelgonie'⁷⁴. Dat dit gebruikelijk was, kan worden opgemaakt uit een brief uit 1297, waarin enkele abten uit Oostergo antwoorden op de beschuldiging van graaf Jan I van Holland, dat zij de hand hebben gehad in de hulp die de Westfriezen tijdens de opstand tegen de graaf van hun stamgenoten aan gene zijde van het Vlie hadden ontvangen. Kort gezegd komt hun antwoord hierop neer: de graaf heeft zijn beschuldiging aan het verkeerde adres gericht, niet zij nemen in dit soort zaken de beslissingen, maar de vele edelen en machtigen⁷⁵.

Hierna zal het geen verwondering meer wekken de edelen ook in oorlogstijd als leiders te zien optreden. Over de edelman Asego van Blija wordt gezegd dat hij beschikte over een uitgebreide clientèle van gewapende vrienden en familieleden⁷⁶. Dit kon echter niet voorkomen dat de vele oorlogen hem ernstig hadden verarmd. In de levensbeschrijving van abt Frederik staat het verhaal over de edelman Godschalk van Hallum, die als teken van zijn vredeswil de wapens neerlegde en beloofde nooit meer op een paard te zullen rijden⁷⁷. In dit beeld passen ook de vele in de dertiende-eeuwse bronnen vermelde kastelen waarop, zoals uit het volgende voorbeeld blijkt, de adel woonde⁷⁸. Als man van een zekere Renweris, 'nobilis matrona', wordt genoemd Siard[us] Rembrechta 'de Rembrechta castello in Merumasehusum' (Marrum?)⁷⁹.

Over een ander aspect van de adellijke levenswijze, de relatie heer/dienstpersoneel, is al het een en ander meegedeeld. Meer licht daarop werpt het bericht in de 'vita' van abt Frederik over de adellijke vrouw Siweris, dochter van Ulbrand, de schout van Reitsum bij Dokkum⁸⁰. Volgens onze zegsman was zij eens als een 'vrouw' vereerd, doch had zij zich door toedoen van abt Frederik later van de aardse rijkdom afgekeerd. De gebruikte bewoordingen sterken mij in het vermoeden dat een dergelijke relatie een meer dan zuiver zakelijke inhoud heeft gehad.

72 *Kronijken van Emo en Menko*, 193.

73 *Gesta abbatum*, 169.

74 *Oorkondenboek van Groningen en Drenthe*, no. 126.

75 *Groot Placaat en Charter-Boek*, 130-131.

76 *Gesta abbatum*, 36.

77 *Ibidem*, 57.

78 *Kronijken van Emo en Menko*, 240,257, 261,264,266,267,269.

79 *Gesta abbatum*, 224.

80 *Ibidem*, 33.

Alhoewel de opsomming verre van compleet is — in totaal zijn in oorkonden, kronieken en wetteksten meer dan honderd van zulke bewijspplaatsen te vinden 81 — blijkt uit bovenstaande feiten zonneklaar dat er in het twaalfde-/dertiende-eeuwse Friesland adel voorkwam. Dit gevoegd bij de eerder genoemde gegevens over de vrijen en onvrijen geeft een heel ander beeld van de Friese middeleeuwse samenleving dan Gosses heeft geschilderd. In werkelijkheid waren de maatschappelijke verhoudingen hier nauwelijks verschillend van de verhoudingen elders; voor de door Gosses veronderstelde sociale omwenteling wordt geen bevestiging in de bronnen gevonden. Daarmee komt zijn theorie volledig op losse schroeven te staan. De vraag is eigenlijk alleen nog hoe Gosses — een kenner bij uitstek van de Friese geschiedenis — een dergelijke interpretatiefout heeft kunnen maken.

De hoofdoorzaak lijkt mij zijn anachronistische visie op de middeleeuwse 'Friese Vrijheid' te zijn. Wat hij over de inhoud daarvan te berde brengt — de Friezen als een volk van 'vrije boeren' met dezelfde politieke rechten⁸² — wortelt meer in het negentiende-eeuwse liberalisme dan in denkbeelden uit de tijd zelf. Het begrip 'vrijheid' had in de middeleeuwen nog een veel beperktere en meer concrete betekenis 83. Het was een door een bepaalde groep mensen genoten voorrecht. Op die wijze vinden we het bijvoorbeeld gebruikt in het 'Karelsprivilege', waarin aan de Friezen een aantal duidelijk omschreven politieke rechten wordt toegekend. Zo ook de vrijheid van de enkeling. Persoonlijke vrijheid was in die tijd geen vanzelfsprekend grondrecht, een vrije bevond zich in een geprivilegieerde positie, doordat hij vrij geboren was en niet onder het recht van een heer viel. Een onvrije kon alleen door zijn heer worden 'vrij' gemaakt, wat inhield dat hij van een aantal vroeger op hem drukkende verplichtingen als herendiensten, tijnsbetalingen en dergelijke werd ontslagen. Het was in de middeleeuwen ondenkbaar dat de landsheer — de koning of een graaf — hiervoor algemene voor het hele 'volk' geldende richtlijnen — een soort universeel vrijheidsprivilege dus — uitvaardigde. Een 'volk' in de moderne zin van het woord bestond nog niet, er waren allerlei rechtskringen met verschillende rechten en plichten. Tot de rechtskring van de landsheer behoorden uitsluitend de vrijen, slechts over hen kon hij directe zeggenschap uitoefenen. Uit het bovenstaande blijkt, dat Friesland op deze voor de middeleeuwen typerende situatie geen uitzondering vormde. Het is de grote verdienste van Algra hierop de aandacht te hebben gevestigd.

Geleid door dit uitgangspunt heeft Gosses de in de bronnen genoemde standsverschillen gebagatelliseerd. Het feit dat de hoogstgeplaatsten op de maatschappelijke ladder niet steeds als 'nobiles', maar ook als 'potentes' en 'divites' worden betiteld, vormt voor hem het bewijs dat het geen edelen in de echte betekenis van het woord zijn, doch meer in het algemeen vooraanstaanden en rijken 84. Daarbij heeft hij zich ongetwijfeld mede gebaseerd op de overweging, dat in de meeste laat

81 J. R. G. Schuur, 'Adel in middeleeuws Friesland', *Spiegel Historiae* (1984) 426-430.

82 Gosses, 'Friesche hoofdeling', 110-111. Letterlijk spreekt hij over de Friezen als 'het volk der vrijheid'. Hun staatsbestel karakteriseert hij als republikeins.

83 Algra, Em, 99-102.

84 Gosses, 'Friesche hoofdeling', 60.

middeleeuwse rechtsbronnen geen afzonderlijke rechtbanken en hogere boetes casu quo weergelden voor een edelman worden vermeld⁸⁵. In Friesland hing het voornamelijk van de zwaarte van de gepleegde delicten af, voor welke rechtbank iemand had te verschijnen. Nauwkeuriger bestudering van de bronnen wijst uit dat hier echter meer van een aanpassing van de feiten aan de theorie dan van een objectieve bewijsvoering sprake is. Van een aantal 'potentes' kan worden vastgesteld dat zij tot de adel moeten worden gerekend. Als dochter van Wibrand, 'vir potens de Kampenggabure', wordt genoemd Bava, 'nobilis matrona'⁸⁶. Snelgerus de Skiramare komt in 1267 voor als 'potens', in 1271 als 'vir nobilis'⁸⁷. Een minstens even groot vraagteken kan men bij het tweede argument zetten. In de keuren van Hunsingo uit 1252 is een aparte bepaling opgenomen over rechtszaken tussen een edelman en een 'man'. Over de daarbij te volgen procedure wordt helaas niet meer gezegd dan dat alles bij het oude zou blijven⁸⁸. Verder worden in enige vijftiende-eeuwse oorkonden en rechtsboeken wel degelijk verschillende boetes en weergelden genoemd. In het algemeen moest in Westerlauwers Friesland voor een hoofdelling een tweemaal zo hoog weergeld worden betaald als voor een huisman, respectievelijk 1000 en 500 oude schilden. De doodslag van een 'ruter' (= dienstknecht) kon met 20 oude schilden worden gezoend ». Dat was ook het geval in Oosterlauwers Friesland. Aan de 'Warfsoordeelen' uit 1448 ontleen ik de bepaling dat men iemand 'bitalen ende ghelden sal als een hovetling'⁹⁰. Dat het standscriterium niet elke betekenis had verloren, blijkt ook uit de in Westerlauwers Friesland voorkomende benamingen 'herengerecht' (= hoge rechtbank) en 'liedengerecht' (= lage rechtbank)⁹¹. Hiermee meen ik het ongelijk van Gosses voldoende te hebben aangetoond; al deze feiten laten zich niet zo maar weg redeneren.

TOETSING VAN DE THEORIE VAN ALGRA

Het staat buiten kijf dat door Algra's kritiek op Gosses' theorie het onderzoek naar de herkomst van de hoofdellingen wezenlijk vooruit is gebracht. Dat er desondanks tot op de dag van vandaag misverstanden zijn blijven bestaan, komt waarschijnlijk doordat Algra bij de verdere uitwerking van zijn ideeën soms zeer radicale standpunten heeft ingenomen. Een enkele keer gaat hij ook mij daarin te ver; wat de hoofdlijnen betreft kan ik hem echter volledig volgen.

De basis van Algra's theorie is dat de grafelijke invloed in Friesland sterker is geweest en langer heeft geduurd dan Gosses en zijn volgelingen hebben aangenomen. Bijgevolg wordt de betekenis van de 'Friese Vrijheid' gewoonlijk overschat,

85 R. His, *Das Strafrecht der Friesen im Mittelalter* (Leipzig, 1901) 223.

86 *Gesta abbatum*, 189.

87 *Kronijken van Emo en Menlco*, 220 en 240.

88 Hoekstra, *Eerste en de tweede Hunzinger Codex*, 107.

89 *Groot Placaat en Charter-Boek*, 416.

90 H. O. Feith, ed., *Warfconstituten en oordeelen, tot en met het jaar 1601*. Verhandelingen ter nasporing van de wetten en gesteldheid onzes vaderlands, 7^e deel, 1^e stuk (1863) 37.

91 Algra, *Ein*, 18-19.

die van de graaf daarentegen onderschat. Naar ik eerder uiteen heb gezet, wijzen ook de feiten volgens mij in deze richting. Ondanks alles wat was voorgevallen, blijken er na 1200 nog Friezen te zijn geweest die de graaf wilden huldigen. Dankzij hen bleven de grafelijke instituties hier en daar tot in de dertiende/veertiende eeuw voortbestaan. Hoe Algra echter op deze gronden — althans voor Westerlauwers Friesland, over het gebied beoosten de Lauwers heeft hij zich in dezen niet uitgelaten — heeft kunnen verdedigen dat het grafelijk gezag tot 1345 gehandhaafd bleef, begrijp ik niet ». Mijns inziens is dit een van de punten waarop hij duidelijk te ver gaat. Hoe moeilijk het ook is de precieze gezagsverhoudingen uit de spaarzame gegevens te reconstrueren, het valt niet te ontkennen dat er in Friesland al in de twaalfde/dertiende eeuw geen geregeld grafelijk gezag meer was. Het Friese vrijheidsstreven had toen de overhand gekregen. Het langzame tempo van die verandering blijkt uit het feit dat de graaf later toch weer bepaalde rechten blijkt uit te oefenen en dat de grafelijke rechtbanken niet overall spoorlags verdwenen zijn. Niet iedereen heeft blijkbaar onmiddellijk het Friese vrijheidsideaal omarmd. De meningen zijn waarschijnlijk lange tijd verdeeld geweest. Voor het gestelde probleem doet het er echter niet zo veel toe, dat geen nauwkeurige einddatum van de grafelijke periode valt aan te geven. De hoofdzak is dat men het er over eens kan zijn, dat de door de graaf opgebouwde staatkundige organisatie in de twaalfde/dertiende eeuw nog niet alle betekenis had verloren.

En zo is verklaard dat ik toch Algra's opvattingen over de herkomst van de hoofdelingen zonder moeite kan onderschrijven. De hoofdelingen zijn de nazaten geweest van de 'nobiles' en 'potentes', die in de twaalfde-/dertiende-eeuwse bronnen worden genoemd. Verder lijkt het mij nauwelijks twijfelachtig, dat het hier in het algemeen gaat om lieden van adel. De vraag, hoe zij deze positie hebben verworven, is door gebrek aan bronnen moeilijker te beantwoorden; Algra's hypothese dat de 'nobiles' oorspronkelijk een feodale dienstadel hebben gevormd, bezit echter een grote mate van waarschijnlijkheid.

Van deze stellingen zijn de eerste twee redelijk te bewijzen. Voor enkele hoofdelingen kan de afstamming tot de vroegere 'nobiles et potentes' worden teruggevoerd. Ik noem de Cammingha's ($\pm$ 1200: Wibrand, 'vir potens de Kampengabure', en zijn dochter Bava, 'nobilis matrona' 93), de Menolda's (1280; 'multi etiam nobiles de societate Ebbonis Menolda' ⁹⁴), de To Nansums (1267: 'Riperto de Nothensum... et alii potentes' ⁹⁵) en de Snelgera's (1271: 'Snelgerus de Skiramare et alii nobiles' 96). Dat deze 'nobiles' en 'potentes' tot de adel hebben behoord, meen ik hierboven te hebben aangetoond. Uit de in de vijftiende eeuw genoemde verschillen in weergelden en boetes kan men afleiden dat voor de hoofdelingen hetzelfde gold. Daarmee lijkt de bewijsvoering rond, ware het niet dat deze door Algra als algemene regel beschouwde gang van zaken door Schmidt en de zijnen

92 *Ibidem*, 27.

93 *Gesta abbatum*, 189.

94 *Kronijken van Emo en Menko*, 252.

95 *Ibidem*, 220.

96 *Ibidem*, 240.

slechts als een uitzondering wordt gezien 97. Volgens hen konden de meeste hoofdelingen niet op een adellijke afkomst bogen. Het eigenaardige Friese staatsbestel heeft ook aan anderen kansen geboden macht en invloed te verwerven. De later door de hoofdelingen bezeten adellijke status is een secundaire ontwikkeling geweest. Voor deze weer veel dichter bij Gosses staande visie voeren zij de volgende argumenten aan.

Uit een aantal wetteksten kan worden afgeleid, dat er in het middeleeuwse Friesland een andere maatschappelijke structuur bestond dan in de omringende gefeodaliseerde gebieden. Zo zal men in de wetten uit de na-Karolingische tijd nog tevergeefs naar standsprivileges van de adel zoeken en wordt in de uit Eemsgo (de streek rond Emden) afkomstige versie van de 'Zestiende Keur' de 'sareda riddere', dat is de gewapende ridder, als de vijand van de Friezen afgeschilderd 98. Weliswaar, zo voegen deze auteurs hieraan toe, moet er rekening mee worden gehouden dat dit soort teksten meer het ideaal weerspiegelt dan de werkelijkheid — immers in veel bronnen blijft men van 'nobiles' spreken, in het dertiende-eeuwse 'Karelsprivilege', nota bene het credo van de 'Friese Vrijheid', wordt zelfs de mogelijkheid geschapen dat een Fries tot ridder wordt geslagen 99 — het valt niet te ontkennen dat de juridisch bepaalde standsverschillen in Friesland minder op de voorgrond treden dan elders. Er zijn daarentegen duidelijke aanwijzingen, dat de door economische factoren veroorzaakte sociale verschillen meer in 't oog springend zijn geweest.

Volgens een uit 1232 daterend bericht zouden bij de oorlog tussen Hunsingo en Fivelingo maar liefst 400 aanzienlijken uit Hunsingo gevangen zijn genomen ¹⁰⁰. Uit hetgeen hieraan wordt toegevoegd, is op te maken dat deze aanzienlijken te paard ten strijde trokken en dat de minderen hen te voet volgden. Bij dergelijke grote aantallen kan het moeilijk uitsluitend om edelen zijn gegaan. Dat er onderlinge verschillen zijn geweest, blijkt ook als in hetzelfde bericht slechts een deel van hen tot de 'capitales' wordt gerekend.

Als een andere aanwijzing noemen Schmidt c.s., dat in de in latere rechtsbronnen overgeleverde voorwaarden voor de vervulling van het ambt van rechter nergens over adeldom wordt gesproken; een zekere gegoedheid was voldoende. Blijkens de vijftiende-eeuwse uit Oosterlauwers Friesland afkomstige 'Warfsoordelen' moest iemand die rechter in zijn dorp wilde worden minstens 15 grazen land bezitten ¹⁰¹. Het Friese staatsbestel heeft dus vooral de rijkere mogelijkheden tot ontplooiing geboden.

Hetzelfde kan worden opgemaakt uit de hierboven genoemde bepaling in het 'Karelsprivilege' over de verlening van de riddertitel. De persoonlijke eisen die hiervoor worden gesteld zijn: de fysieke geschiktheid om ridderdiensten te verrichten alsmede 'substantia', dat kan worden vertaald met 'genoeg vermogen'. Een in het Fries gestelde redactie van het privilege omschrijft beide eisen eenvoudigweg als

97 Schmidt, 'Adel und Bauern', 58-59; Van Lengen, *Geschichte des Emsigerlandes*, 282.

98 W. J. Buma, W. Ebel, *Das Emsiger Recht. Altfriesische Rechtsquellen*, III (Göttingen, 1967) 92.

99 *Friesische Rechtsquellen*, 355.

100 *Kronijken van Emo en Menko*, 124.

101 *Warfconstitutien en oordeelen*, 102.

'sterik and rike'. Over een adellijke afstamming wordt wederom met geen woord gerept.

Schmidt en de zijnen concluderen op grond van deze feiten dat ten gevolge van het uitzonderlijke staatkundige systeem niet zozeer de edelen maar meer in het algemeen de rijkere in Friesland macht hadden en aanzien genoten. Wegens de vroegtijdige ondergang van de feodaliteit waren de prerogatieven van de adel hier minder hecht in het recht verankerd dan elders. Door het ontbreken van een krachtig centraal gezag kon bovendien nauwelijks paal en perk worden gesteld aan het machtsstreven van de rijken en machtigen. De aangehaalde bepaling uit het 'Karelsprivilege' laat tevens zien in welke richting de ambitie van deze lieden ging: een imitatie van de adellijke levenswijze moet voor hen het hoogste ideaal zijn geweest. Op grond van deze overwegingen menen genoemde onderzoekers de mogelijkheid open te moeten houden, dat ook niet-adellijke personen tot de hoofdelingenstand zijn opgeklommen. Algra's stelling dat de hoofdelingen uit de 'nobiles' zijn voortgekomen, is volgens hen te ongenueanceerd. De in de bronnen genoemde edelen, rijken, aanzienlijken en machtigen mogen niet allemaal over één kam worden geschoren.

Mijns inziens wordt hier door Schmidt en zijn aanhangers een probleem geschapen dat er in werkelijkheid niet is. De adel heeft nergens in de middeleeuwen een gesloten stand gevormd¹⁰². Voor rijken en machtigen zijn er altijd mogelijkheden geweest — huwelijk, verheffing in de adel- en ridderstand — om toe te treden tot de adel. Denkbaar is — wat dat betreft ben ik het met Schmidt eens — dat deze sociale mobiliteit dankzij het bijzondere staatsbestel in Friesland groter was dan elders. Maar hierdoor wordt Algra's argumentatie in de kern niet aangetast. Het punt waar het om gaat, is dat er ook in Friesland gedurende de hele middeleeuwen een adelstand heeft bestaan. De opkomst van de hoofdelingen betekende dus zo goed als zeker geen breuk met het verleden. Dat veel meer van een continue ontwikkeling moet worden uitgegaan, wordt door de volgende gegevens nader aangetoond.

Algra beschouwt de door de hoofdelingen uitgeoefende heerlijke rechten als de voornaamste bevestiging van zijn opvatting¹⁰³. Met name in Westerlauwers Friesland en in Oost-Friesland heeft hij daarvoor talrijke bewijzen kunnen vinden. In het raam van dit onderzoek beperk ik mij tot een korte bespreking van de belangrijkste aanwijzingen uit Westerlauwers Friesland.

Volgens een oorkonde uit 1459 moesten de boeren in de buurschap Camminghamburen bij Leeuwarden hofhulp voor hun heer verrichten¹⁰⁴. In het begin van de zestiende eeuw blijkt de familie Tjaarda hetzelfde voorrecht te genieten in Rinsumageest¹⁰⁵. Gosses, die dit laatste voorbeeld kende, vermoedt dat de hofhulp deel heeft uitgemaakt van het pachtcontract¹⁰⁶. Maar zo eenvoudig ligt de zaak niet, omdat ook de boeren die geen land van Tjaarda huurden ertoe verplicht waren. Hoe dit

102 Van Winter, 'Adel', 144-147.

103 Algra, *Ein*, 103.

104 P. Sipma, ed., *Oudfriesche Oorkonden* (delen I-III) en O. Vries (deel IV) ('s-Gravenhage, 1927-1978)1, no. 155.

105 Algra, *Ein*, 107 (onuitgegeven stuk).

106 Gosses, 'Friesche hoofdeling', 101, noot 1.

gebruik dan wel is te verklaren, blijkt uit de zinsnede in het testament van Syds Scheites Tjaarda uit 1540, dat zijn familie het recht van 'gewalt en gebied' over Rinsumageest bezat ¹⁰⁷. Op grond daarvan kwam hun het benoemingsrecht van de pachters toe. Verder weten we uit een oorkonde uit 1510, dat op het stinsterrein van de Tjaarda's een galg stond ¹⁰⁸. Dit bevestigt dat zij jurisdictie over andere mensen hebben uitgeoefend.

De Camstra's te Jelsum beschikten over ongeveer dezelfde rechten als de Tjaarda's te Rinsumageest. Rond 1500 is er een proces gevoerd tussen de broers Epa en Renick Camstra en de stad Leeuwarden aangaande de jurisdictie en het benoemingsrecht van de landgebruikers te Jelsum¹⁰⁹.

Het laatste voorbeeld waarop ik hier inga, betreft de rechten van de hoofdeling Minne Emingha (f1541) uit Goutum. Blijkens een kort na zijn dood gevoerd proces waren hem bij leven gelegateerd een 'stins, state en hornleger met heerlijkheid en geweld' ¹¹⁰. Over de ligging van het nagelatene wordt helaas geen mededeling gedaan. Wel vinden we in de processtukken omschreven, welke rechten onder de heerlijkheid werden begrepen: het patronaatsrecht, het recht van vooroffer in de kerk, het visrecht en het zwanenrecht. Het 'gewalt' maakte toen onderwerp van twist uit. Volgens Algra was dit meningsverschil te wijten aan een recente verandering in het rechtsdenken — de doorvoering van op het Romeins recht gebaseerde bezitsverhoudingen door de Saksische hertogen (1498-1515).

Naar Algra's oordeel stuiten we hier op de restanten van overoude rechten, waardoor de adellijke herkomst van de hoofdelingen verder aannemelijk wordt. Dit is echter door Van Lengen bestreden. Volgens hem kan deze stelling onmogelijk juist zijn, omdat in de oudere bronnen geen sporen van grondheerlijke rechten in Friesland zijn te vinden ¹¹¹. Hij acht het veel waarschijnlijker dat de hoofdelingen deze rechten pas later hebben verworven, te denken valt met name aan de tijd toen bijna het gehele overheidsgezag aan hen was overgegaan. Hoewel dit laatste zeker is voorgekomen — zo kreeg in 1424 de hoofdeling Sicke Sjaarda de zijlrechten te 'Rodberta' (= Roptazijl) van het deelsgerecht van Franekeradeel ¹¹² en verwierf de hoofdeling Epa Liauckema in het begin van de zestiende eeuw de molenrechten te Sexbierum, Pietersbierum en Winaldum ¹¹³ — kan ik in dezen toch niet met Van Lengen meegaan. Zoals eerder bij de bespreking van Gosses' theorie is gebleken, hebben er in het twaalfde-/dertiende-eeuwse Friesland wel degelijk grondheerlijke rechten bestaan. In de 'Keuren en Landrechten' wordt verschillende malen over onvrijen en mensen die onder een heer stonden gesproken. In de 'Schoutenrechten' staat duidelijk, dat zij alleen voor de 'vrije Friezen' golden. Het is mij derhalve een raadsel, hoe Van Lengen tot een dergelijke uitspraak is gekomen. Dit te meer daar de

107 Algra, *Ein*, 111 (onuitgegeven stuk).

108 *Oudfriesche Oorkonden*, II, no. 205.

109 *Ibidem*, I, no. 238, II, nos. 90, 92, 99, 196 t/m 201.

110 Algra, *Ein*, 123, 178-182 (tekst van de processtukken).

111 Van Lengen, *Geschiede des Emsigerlandes*, I, 273.

112 *Oudfriesche Oorkonden*, II, no. 12.

113 *Ibidem*, IV, no. 234, II, no. 324, IV, no. 254.

meeste van de hierboven genoemde wetboeken ook in het door hem onderzochte Oostfriesse gebied rechtsgeldigheid bezaten. Mij lijkt alles ervoor te pleiten, dat de heerlijke rechten van de hoofdelingen op een vroegere situatie teruggaan.

Dit brengt mij bij Algra's eindconclusie dat de hoofdelingen als de bezitters van een heerlijkheid — een dorp of een deel ervan, dat als een immuniteit uit het landrecht was losgemaakt—moeten worden beschouwd. Bij nadere beschouwing is daar veel meer voor te zeggen dan Schmidt en de zijnen willen toegeven. De positie van de Tjaarda's te Rinsumageest, de Camstra's te Jelsum, de Cammingha's te Cammingharen laat zich heel goed in die zin beschrijven. Over de boeren die op hun land zaten, konden zij de jurisdictie uitoefenen. Ten aanzien van de pachtboeren kwam hun het benoemingsrecht toe. Al deze lieden waren verplicht hofhulp te verlenen. Hoewel dit nergens expliciet wordt gesteld, neem ik aan dat de 'vrije' boeren met uitsluitend eigen grondbezit van persoonlijke diensten waren vrijgesteld 114. Uit de bronnen kan men echter opmaken dat ook zij aan de jurisdictie en de heerban van de hoofdeling waren onderworpen. Volgens de tijdgenoten voerden de hoofdelingen de heerschappij over de 'meente', dat is het samenwerkingsverband van de vrije grondbezittende boeren 115.

Dit alles doet sterk denken aan wat meer in het algemeen over de positie van de adel in het feodale tijdperk bekend is. Naar de onderzoeken van Immink hebben uitgewezen, hadden de feodale machthebbers — de koning, in later tijd ook de landsheren — hun gezag georganiseerd volgens het beginsel van de 'fidelitas' 116. Iedereen die namens hen een ambt vervulde, moest een eed van trouw afleggen, moest met andere woorden een 'fidelis' worden. Hieraan was een aantal privileges verbonden. Alleen een directe 'fidelis' van de koning of landsheer kon een 'beneficium' verkrijgen, bezat het recht van immuniteit met betrekking tot zijn eigen bezit. De gewone vrije was evenals de onvrije aan zijn gezag onderworpen. Derhalve wordt in de bronnen de term 'ondersaat' gebruikt voor de gewone vrije en voor de onvrije. Zo werden de 'fidèles' 'heren', die heerlijke rechten over anderen konden uitoefenen. De laatste stap was dat deze voorrechten erfelijk werden en ook gingen gelden voor 'fidèles', die geen landsheerlijk ambt bekleedden. Vanaf dat moment kan men over hen spreken als een feodale dienstadel, die in principe drager van het overheidsgezag was.

Volgens Algra heeft dit systeem in de landsheerlijke tijd ook in Friesland gefunctioneerd. In ben geneigd hem daarin bij te vallen. Naar we zagen, hebben de 'nobiles' gezag over mensen kunnen uitoefenen, en was er bij het vergeven van de landsheerlijke ambten sprake van een leenrechtelijke band. Het ligt voor de hand, dat in de tijd toen het grafelijk gezag over Friesland cesseerde, hier niet onmiddellijk

114 Algra, 'Oostfriesse hoofdeling', 221 vlg.

115 Worp van Thabor, *Kronijken van Friesland*, Boek IV (Leeuwarden, 1850) 7; Peter Jacobsz. van Thabor, *Historie van Vrieslant* (Leeuwarden, 1973, reprint) 42; Sicke Benninge, *Chronikel der Vriescher landen en der Stadt Groningen*, J. A. Feith en P. J. Blok, ed. (Werken Historisch Genootschap, nieuwe serie, no. 48; Utrecht, 1887) 51.

116 P. W. A. Immink, "Eigendom' en 'heerlijkheid", *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis* (1959) 36-74.

verandering in is gekomen. De grafelijke rechterlijke organisatie is tot in de dertiende eeuw blijven voortbestaan, de 'nobiles' en 'potentes' hebben voor zover valt na te gaan hun bevoorrechte positie weten te handhaven. Derhalve lijkt het mij alleszins aannemelijk dat de door de hoofdelingen uitgeoefende heerlijke rechten hun oorsprong in de landsheerlijke periode hebben gehad.

Slechts op één punt wil ik een voorbehoud maken. Volgens mij schiet Algra te ver door als hij de in de veertiende-/vijftiende-eeuwse bronnen genoemde 'ondersaten' van een hoofdeling — weliswaar met de beperking 'meestal' — gelijk stelt met onvrijen¹¹⁷. 'Ondersaat' betekende destijds in het algemeen 'onderdaan'. In die betekenis werd de term gebruikt om de bewoners van een graafschap, stad of parochie aan te duiden¹¹⁸. Dat dit in Friesland niet anders was, bewijst een bron uit 1487, waarin over de 'ondersaten' van een hoofdeling wordt gezegd dat ze 'vry herich' waren en onder de jurisdictie van het landgerecht vielen¹¹⁹. Hieruit maak ik op dat aan het woord 'ondersaat' een ruimere inhoud moet worden gegeven dan Algra heeft gedaan.

Zoals onderzoeken van Immink hebben geleerd, konden ook vrijen die het overheidsgezag van een 'heer' erkenden en die gehouden waren zekere prestaties voor hem te verrichten, als 'ondersaten' worden betiteld¹²⁰. Hun vrijheid was weliswaar beperkt, maar zij vielen niet zoals de onvrijen onder het hofrecht van de heer. In de middeleeuwse veenontginningsgebieden van Holland, waar Imminks studie betrekking op heeft, vormden genoemde 'ondersaten' een rechtsgemeente van 'vrije geërfden', die onder het gewone landrecht ressorteerde. Mijns inziens moet men zich zo ook de situatie in Friesland voorstellen. De 'ondersaten' van een hoofdeling vormden een pluriforme groep, zowel onvrijen als vrijen behoorden ertoe. Dat in Friesland een vergelijkbare organisatie als in het Hollandse veengebied heeft bestaan, zal ook blijken uit het volgende deel van het onderzoek, als dieper op de positie van de hoofdelingen als leiders en beschermers van de 'meente' wordt ingegaan. Behoefte Algra's theorie op dit punt dus enige correctie, in grote lijnen heeft hij de herkomst van de hoofdelingen mijns inziens juist verklaard.

TOETSING VAN DE THEORIE VAN SCHMIDT CS.

Over het uitgangspunt van hun theorie behoeft na het voorgaande weinig meer te worden gezegd. Naar de lezer zal hebben begrepen, kan ik het niet met hen eens zijn dat de hoofdelingen als een nieuw verschijnsel in de laat-middeleeuwse Friese geschiedenis moeten worden beschouwd. In feite gaan zij evenals Gosses ervan uit, dat de in de loop van de twaalfde/dertiende eeuw doorgevoerde staatsrechtelijke verandering een nivellering van de standsverschillen tot gevolg heeft gehad¹²¹. In

117 Algra, *Ein*, 102.

118 Voorbeelden hiervan uit Friesland bij *Ibidem*, 103, noot 94.

119 Gosses, 'Friese hoofdeling' (De hoofdelingenwijsdom betreffende het Klei-Oldambt) 121.

120 Immink, 'Eigendom', 60 vlg.

121 Schmidt, 'Adel und Bauern', 58 vlg.

het op een soort eedverbond — zij spreken van een 'Genossenschaft' — gebaseerde 'nieuwe' staatsbestel zouden de juridisch scherp afgebakende standen, zoals die nog in de negende-eeuwse 'Lex Frisionum' voorkomen, op de achtergrond zijn geraakt en hebben de door sociaal-economische criteria als rijkdom en aanzien bepaalde klasseverschillen aan belangrijkheid gewonnen. De positie van de hoofdelingen vertoont derhalve meer gelijkenis met het patriciaat dan met de adelstand. Handel was de voornaamste grondslag van hun rijkdom, zoals onder andere door de veel voorkomende ligging van de stinzen langs waterwegen en in de kustplaatsen wordt bewezen. Met name met dit laatste argument zijn we weer helemaal terug bij de theorie van Gosses; in het bovenstaande hoop ik te hebben aangetoond, dat de oplossing niet in deze richting moet worden gezocht.

Ondanks dit onjuiste uitgangspunt hebben Schmidt en de zijnen de latere positie van de hoofdelingen heel behoorlijk doorgrond¹²². Het is onmiskenbaar juist, dat de hoofdelingen in de veertiende/vijftiende eeuw als de leiders en beschermers van de gemeenschap zijn opgetreden. Maar anders dan Schmidt c.s. zie ik ook hierin geen wezenlijk nieuwe ontwikkeling. Ik onderschrijf de door Algra opgestelde hypothese, dat de hoofdelingen wat dit betreft de voetsporen hebben gedrukt van de frana's, schouten en drossen en andere landsheerlijke ambtenaren, op wie tot de dertiende eeuw deze taak rustte. De hoofdelingenheerschappij was volgens mij niet de verworping van een oudere geheel andere staatsvorm, maar slechts de continuering van bestaande verhoudingen. Ook op dit punt roept de theorie van Schmidt c.s., wellicht ongewild, toch weer te veel reminiscenties op aan de oude inzichten van Gosses.

De eerste berichten waaruit blijkt, dat de laat-middeleeuwse Friese staatsinrichting niet die 'democratische' trekken heeft vertoond die men erin heeft willen ontdekken, dateren al uit de dertiende eeuw. Volgens twee eerder geciteerde oorkonden uit 1258 en 1297 hadden toentertijd zowel in Fivelingo als in Oostergo de 'nobiles et potentes' de macht in handen. Niet anders lag het in Hunsingo. In de aanhef van de keuren uit 1252 wordt meegedeeld, dat de eigenlijke wetgevende arbeid was verricht door de 'wisesta fon hunesgena'¹²³; de invloed van de andere mensen had zich beperkt tot het geven van hun toestemming (zie de eerder uit dit rechtsboek aangehaalde bepaling dienaangaande). Wie zich achter de betiteling 'wijsten van Hunsingo' verbergen, is niet zo moeilijk uit te vinden. Ik herinner aan de bovengenoemde keur, volgens welke voor rechtszaken waarbij een edelman was betrokken een aparte procedure zou gelden. Naast de adel dient een plaats te worden ingeruimd voor de geestelijkheid; die was echter, naar we zagen, grotendeels uit dezelfde stand afkomstig.

Voor dit essentiële onderdeel van mijn theorie wil ik ook een bewijsstuk overleggen uit Oost-Friesland. In het uit 1312 daterende 'Landrecht van Eemsgo' worden de leidinggevende geslachten van het land betiteld als 'riuchterar anda

122 Van Lengen, *Geschiede des Emsigerlandes*, I, 273-282 (samenvatting en afweging van alle bestaande theorieën).

123 Hoekstra, *Eerste en de tweede Hunsinger Codex*, 105 en 172.

haudlingar' — rechters en hoofdelingen 124. De werkelijke machtsverhoudingen weken daar dus niet af van die in de westelijke gebieden.

Meer bijzonderheden over de praktische werking van dit rechtssysteem zijn te lezen in de kroniek van Bloemhof. Zo wordt het feit dat Fivelingo in 1267 als enige van de Friese gebieden voor overstromingen gevrijwaard was gebleven, niet alleen toegeschreven aan het betere dijkonderhoud, maar ook en vooral aan de eendrachtige samenwerking van rechters en machtigen¹²⁵. Hieruit proeft men al dat een dergelijke eendracht kennelijk in de regel ver te zoeken was. Dat die indruk juist is, wordt bevestigd door het bericht uit het jaar 1280 aangaande een twist over het ambt van rechter, dat Ebbo Menolda zich had toegeëigend zonder er in het bewuste jaar recht op te hebben¹²⁶. Om de achtergrond van deze mededeling te begrijpen moet men weten, dat volgens de 'nieuwe' constitutie het rechterambt bij toerbeurt zou worden vervuld. Waarschijnlijk konden alle bewoners die aan een zekere kwalificatie wat betreft grondbezit voldeden, er eens in de zoveel jaar aanspraak op maken. Feitelijk hield dit in dat het ambt 'omging' langs de zogenaamde 'rechtvoerende' boerenplaatsen. Vandaar dat hier ook de term 'rechtsomgang' voor werd gebruikt. Uit verschillende bronnen is bekend dat dit systeem in de praktijk slecht functioneerde¹²⁷. Zo kon iemand jaren achtereen rechter zijn, als hij door koop of vererving meerdere 'rechtvoerende' staten in eigendom had verkregen. De 'rechtsomgang' was dan als het ware tot stilstand gekomen. Ditzelfde gebeurde als de rechten in de 'omgang' los van de boerderij aan anderen werden verkocht of geschonken. Bovengenoemde dertiende-eeuwse berichten maken duidelijk, dat deze ontwikkelingen niet als tekenen van verval van de 'nieuwe' constitutie moeten worden opgevat; ze zijn er blijkbaar van begin af aan inherent aan geweest. De verklaring lijkt mij dan ook veeleer te zijn, dat bedoelde politieke ommekeer geen diepgaande verandering in de machtsverhoudingen met zich heeft gebracht. Uit alles blijkt dat de 'nobiles' en 'potentes' hun invloed hebben weten te behouden, ja, waarschijnlijk zelfs nog hebben kunnen uitbouwen. Men kan zich indenken dat het zonder de medewerking van de groten in het land voor de jaarlijks gekozen rechters bijna onmogelijk geweest zou zijn zich staande te houden.

Door deze feiten komt het ontstaan van de hoofdelingenheerschappij in een heel ander daglicht te staan. In vergelijking met de twaalfde/dertiende eeuw is er eigenlijk niets nieuws onder de zon. Als bewijs haal ik een oorkonde aan uit 1358 — de eerste waarin een hoofdeling in deze streken wordt vermeld — waarin twee met name genoemde kerspellieden uit Oldenzijl hun aanspraken op de uitoefening van het redgerambt overdragen aan Alricus Sceltecumma, hoofdeling te Zandeweer¹²⁸. Het redgergerecht was in dit deel van Friesland het lokale gerecht bevoegd in zaken

124 *Friesische Rechtsquellen*, 182.

125 *Kronijken van Emo en Menko*, 220.

126 *Ibidem*, 252.

127 R. P. Cleveringa, *Clauwgerechtigde Ommelander heerd en de eisch van gegoedheid van den redger* (Amsterdam, 1963); G. Overdiep, J. C. Tjessinga, *De rechtsomgang van Franekeradeel 1406-1438* (Franeker, 1950).

128 *Oorkondenboek van Groningen en Drenthe*, no. 459.

van lage jurisdictie. Dat in dit geval meer dan één dorp wordt genoemd, komt doordat Oldenzijl en Zandweer tot hetzelfde redgerrecht behoorden. Het ligt voor de hand dat op dit niveau de macht van de hoofdelingen zich het meest direct deed gevoelen. Waar het mij echter vooral om gaat, is dat er geen wezenlijk verschil is tussen wat Ebbo Menolda in 1280 nastreefde en Alricus Sceltecumma driekwart eeuw later.

Dat de positie van de hoofdelingen niet anders is geweest dan die van de 'nobiles' en 'potentes' in de eeuwen ervoor blijkt ook uit de in 1391 door het 'mené lant' en de hoofdelingen van Westerwolde gesloten overeenkomst, waarbij aan de hoofdelingen het grootste deel van de inkomsten uit de rechtspraak werd afgestaan. Daarenboven beloofden beide partijen elkaar bij de uitvoering van de besluiten ter zijde te staan en voor de bestraffing van eventuele overtreders en hun helpers te zorgen 129. Hieruit trek ik de conclusie dat de hoofdelingen de supervisie over de rechtspraak en alles wat daarmee samenhang in handen hadden. Als reden ervoor wordt opgegeven dat op deze wijze recht en vrede beter konden worden gehandhaafd.

Volledig hiermee vergelijkbaar is een oorkonde uit 1396, waarin de abten van Wittewierum en Feldwerd alsmede het landsbestuur van Fivelingo zes dijkrechters of hoofdelingen aanstellen, die tevens met de handhaving van orde en vrede worden belast ¹³⁰. Dus ook in dit geval werd om een goede rechtspleging te kunnen waarborgen de functie van rechter blijvend aan hoofdelingen opgedragen.

De volgende voorbeelden laten zien, dat de hoofdelingenheerschappij in Westerauwers Friesland op dezelfde grondslag berustte. In 1417 werd bij de verheffing van Franeker tot stad aan de hoofddeling Sicke Sjaarda een vaste plaats in het gerecht alsmede de helft van de opbrengst van de boetes toegestaan. Naast hem zou de stad ieder jaar drie anderen als rechters of raden aanwijzen 131. Feitelijk zal dit hebben betekend, dat Sicke Sjaarda met de leiding van het gerecht van Franeker werd belast.

Dezelfde functie bekleedde de familie Harinxma te IJlst. In 1437 wordt Epe Harinxma hoofddeling ('capitaneus') te IJlst genoemd ¹³²; in 1450 komt zijn zoon Haring voor als 'eeheer' (= voorzitter van het gerecht) 133.

Een ander belangrijk bewijs levert de oorkonde uit 1476 betreffende het geschil tussen de hoofddeling Gerolt Herema en het deelsgerecht van Franekeradeel over de competentie van het dorpsgerecht van Tzum ¹³⁴. Gerolt Herema wenste dit dorpsgerecht wat betreft de hoge jurisdictie uit het gerecht van de Vijfdelen los te maken. Dat kan niet anders worden uitgelegd dan dat hij het hoofd van het dorpsgerecht van Tzum is geweest.

Het voorgaande kort samenvattend kan men stellen, dat aan de hoofdelingen in de regel de hoogste macht op rechtelijk terrein is toegekomen. In dit opzicht kunnen

129 *Ibidem*, no. 820.

130 *Ibidem*, no. 918.

131 A. Telting, *De Friesche Stadrechten* ('s-Gravenhage, 1883) 8.

132 Chr. Schotanus, *Beschryvinge end Chronijck van de heerlickheydt van Frieslandt etc.* (Franeker, 1655)273.

133 *Groot Placaat en Charter-Boek*, 538.

134 *Oudfriesche Oorkonden*, III, no. 10.

zij worden vergeleken met de 'nobiles' en 'potentes' uit de twaalfde/dertiende eeuw. De oorzaak van deze situatie laat zich raden en wordt bovendien een aantal keren duidelijk uitgesproken. Zonder medewerking van deze machtigen kon geen rechterlijk vonnis worden geëxecuteerd. Tegenover een weerspannige overtreder en zijn helpers stond de rechtsgemeente geen ander middel ter beschikking dan een beroep te doen op de persoonlijke macht van enkelen in wier vermogen het lag hierin verandering te brengen. Zo was het in feite altijd geweest; het verschil was alleen dat de machtigen thans hoofdelingen heetten en niet meer frana of schout.

Aan het machtsstreven van de hoofdelingen in de veertiende/vijftiende eeuw wordt in de bronnen ruimschoots aandacht besteed. Wat daarbij meestal zo en passant over hun rechtspositie wordt opgemerkt, bevestigt de hierboven gegeven voorstelling van zaken. Van Agge Harinxma, hoofdeling te Sneek in het begin van de vijftiende eeuw, wordt gezegd dat hij 'die heerschappie' over de stad bezat 135. Wat dat inhield, blijkt uit een in de kroniek van Thabor te vinden mededeling over zijn nazaat Pieter Harinxma. Tijdens een van de vele binnenlandse oorlogen die in de late vijftiende eeuw Friesland teisterden, zo lezen we, 'stondt Pieter Harinxma toe Sneeck op van zyn bedde, ende heeft ontboeden in alle straeten des stadts Sneeck, datse int harnas solden wesen bereidt, om met hem wt te reisen ten oorloge' ¹³⁶. Veel uitvoeriger nog is het bericht over de latere hoofdeling Sicke Liauckema, die deze waardigheid door erfenis van de Harinxma's had verkregen ¹³⁷. In 1522, ten tijde van de oorlogen tussen de aanhangers van Karel V en Karel van Gelre, was Sicke uit Sneek verdreven. De burgers van de stad, het geweld moe, besluiten hem echter weer binnen te halen. Bij zijn terugkeer herinnert Sicke aan 'syn voervaeders, dye Sneeck voer mennich jaeren hadden geregeert'. Daarop komt de verzoening tot stand en Sicke was 'heerschap ende olderman [= hoofd van het stadsbestuur] van Sneeck, soe lange hy leefde'. Een van de eerste weldaden die Sicke voor zijn stad verrichtte, was contact zoeken met Karel V ten einde tot vrede te komen. Daartoe maakte hij samen met een zekere mr. Aelbert een reis naar Brabant. Bij hun thuiskomst lieten zij 'die meynt van Sneeck in die keerck commen, ene woldent dye meynt toe kennen gheven, waer om dat sy in Brabant waren gheweest, ende wat sy bedreven hadden'. Zonder omhaal wordt hier gezegd dat Sicke Liauckema als het hoofd van de rechtsgemeente van Sneek fungeerde. In die hoedanigheid kwam hem het voorzitterschap van het stadsgerecht toe en was hij de aangewezen persoon om leiding aan het politieke beleid van de stad te geven.

Dezelfde situatie als in Sneek treffen we in de meeste steden en dorpen van Friesland aan. Op de plaats van de Sjaarda's in het Franeker stadsbestuur werd al ingegaan. In de tweede helft van de vijftiende eeuw wordt de relatie tussen de burgers van Franeker en hun toenmalige hoofdeling Douwe Sjaarda gekarakteriseerd door termen als gehoorzame onderdanen en hun 'heer'¹³⁸.

135 Worp van Thabor, *Kronijken van Friesland*, IV, 7.

136 *Ibidem*, 149.

137 *Ibidem*, V (Leeuwarden, 1871) 253 en 260; Peter Jacobsz. van Thabor, *Historie van Vrieslant*, 304, 342.

138 N. E. Algra, *Een Spionagerapport van omstreeks 1468* (Leeuwarden, 1967) 13.

In Bolsward waren het de Jongema's die de dienst uitmaakten. In een in 1464 tussen de stad en de hoofdeling Goslick Jongema gesloten zoenverdrag werd onder meer bepaald, dat

dyo Sted schijl Goslick ende syn kinderen, ende neycommende houd ende trou wessa, ende sterckyen in allen ryochtfijrdige secka, ende Goslick weer om da Sted houd ende trou te wessen, en sterckyen in aller rijochte, in gelika maneer, ende hyara guede to byschymen elk mit oerm¹³⁹.

Dus op dezelfde manier als in het verdrag uit 1391 tussen de rechtsgemeente en de hoofdelingen van Westerwolde zeggen beide partijen elkaar trouw, hulp en bescherming toe. Verder wordt overeengekomen dat Goslick en zijn nakomelingen tot in eeuwigheid achtereenvolgens twee jaren schepen en één jaar raadsman zullen zijn. Dit betekent dat hij evenals Sicke Sjaarda te Franeker over een vaste zetel in het stadsbestuur beschikte. Algra heeft hierin een voortleven van de oude functie van schout gezien. In 1331 wordt een telg van de familie Walta, van wie de Jongema's afstammen, als schout van Bolsward genoemd¹⁴⁰.

Veel gecompliceerder lagen de verhoudingen in de stad Leeuwarden. Daar woonden zoveel hoofdelingen dat geen van hen blijvend alle macht aan zich kon trekken. In de vijftiende eeuw traden de Auckema's, de Burmania's, de Cammingha's, de Minnema's, de Siercsma's, de Unia's en anderen afwisselend als leiders (oldermannen) van de stadsregering op¹⁴¹.

Om aan te tonen dat in de dorpen overeenkomstige verhoudingen heersten, citeer ik een deel van een in 1487 opgestelde notariële akte over de rechtstoestanden in het vijftiende-eeuwse Klei-Oldambt¹⁴². Volgens de afgelegde getuigenverklaring was het zo, dat

de Grote Munten plach te horen dren hofflynghen als: Menno Ebens, Mello Poppens ende Sebeko Rewyngha, so dat Menno Ebens to hoerde de Holma, ende Mello Poppens to hoerde ende plach to regeren dat myddel van der Munten, alss tuschen dem Holmen ende deme Dyckend, Sebeko Rewyngha berichtede den Dijkeend; to Fymelen weren twe lichter en als Hayo Eppens ende Olda Namka; Dalyngheren behoerde enen hofflyng, geheten Grote Ocko; Dat recht to Baemzen behoerde twen: als Hero Owens ende Omptet Hemptens; dat recht ter Luttcke Munthen plach to hebben Hayo; ende Eppo Obkens de heerlycheyt van Werffum behoerde; twen hofflynghen als: Poppa Synada ende Wabko, Borchweer hoerde to hebben; Item Reyd behoerde Lyppcko Zebens; de rechticheyd to Woldendorp hadden Ubko ende Tyacko Cyens.

Het synoniem gebruik van woorden als 'behoren aan', 'berechten' en 'de heerlijkheid bezitten' bewijst, dat de hoofdelingen de hoogste rechtsmacht hebben bezeten.

139 *Oudfriesche Oorkonden*, II, no. 62.

140 N. E. Algra, 'Het verdwijnen van de hoofdelingen uit de Friese stadsbesturen', *Us Wurk* (1964) 58-68.

141 J. R. G. Schuur, *Leeuwarden voor 1435* (Zutphen, 1979) 177 (Lijst van vijftiende-eeuwse stadsbestuurders).

142 Gosses, 'Friese hoofdeling' (hoofdelingenwijsdom), 121-123.

Ook wat meer in detail bekeken vertoont de situatie grote gelijkenis met die in de steden. In sommige dorpen (Termunten, Fymelen) moest de macht door verschillende hoofdelingen worden gedeeld. Van de hoofdelingen van Termunten kan worden vastgesteld, dat zij evenals de Sjaarda's te Franeker en de Harinxma's te Sneek hun gezag erfelijk hadden weten te vestigen: Menno Ebens werd opgevolgd door z'n zoon Aylcken, Mello Poppens door z'n schoonzoon Awecke Tyarckes en die weer door zijn zoon Ecko Tyarckes.

Naast de rechtspraak was oorlogvoering destijds de belangrijkste overheidstaak. Hierdoor moest de gemeenschap van buitenaf tegen onrecht worden beschermd. Bij de realisering ervan was leiding onontbeerlijk. Het mag na het bovenstaande vanzelfsprekend heten dat ook die taak is vervuld — over de wijze waarop hoeft hier geen waardeoordeel te worden uitgesproken—door de hoofdelingen. Een eerste voorbeeld van hun optreden op dit terrein kwam al even ter sprake toen werd gehandeld over de positie van de Harinxma's te Sneek. Uit de vele andere bewijsstukken, die kunnen worden overgelegd, kan ik slechts een greep doen.

In 1483 verzamelde Hessel Jongema, hoofdeling in de Sneker Vijfge, 'die huysluyden van Poppingvier, ter Sool ende Sybranda bueren', toen hij zag 'dat syn ondersaeten onrechtelicken werden beschaediget ende verdruckt'¹⁴³.

In een oorkonde uit 1486 spreekt de hoofdeling Seerp Lyeuwazn Beijem uit Arum, als hij in moeilijkheden is geraakt, met bijna vaderlijke zorg over het lot van 'dae scamla meent deer mey us reyset habba in fortiden'¹⁴⁴. Onder een 'reis' moet meer bepaald een militaire expeditie worden verstaan.

In 1495 trok Douwe Harinxma, hoofdeling te Heeg, op tegen de 'huysluyden, die met Eepen Tetaz. [Hettinga, hoofdeling in Hommerts en Jutrijp] pleghen te reysen ende te lopen, ende Epa vrienden waren' 145.

In 1516 brachten Jancke Oenema, hoofdeling te Blija, en de andere heerschappen [= een later synoniem van hoofdeling] in Oostergo alle 'huysluyden' uit Dongeradeel, Dantumadeel en Ferwerderadeel op de been om het beleg te slaan voor de stins van Jemma Herjusma 146.

Deze feiten tonen aan dat de hoofdelingen naast de hoogste juridische ook de hoogste militaire macht hebben bezeten, of meer in de bewoordingen van die tijd gezegd, dat zij de leiders en beschermers van de 'meente' zijn geweest.

De definitieve bevestiging van deze voorstelling van zaken meen ik te vinden in een aantal passages in oorkonden en kronieken, waarin over de rechtsgemeente als een van de hoofdelingen afhankelijke macht wordt gesproken. Als voorbeelden noem ik: Eppe Nittersum, hoofdeling te Stedum, 'mijt sijn mentenluden' (1399)¹⁴⁷, 'Peter [= Peter Camstra, hoofdeling te Jelsum] ende Peters meent' (1481)¹⁴⁸, 'Hera Hottinghe ende ander hoevelinghen mit hoer meente' (1491)¹⁴⁹ en 'Aucke Kempe-

143 Worp van Thabor, *Kronijken van Friesland*, IV, 158.

144 *Oudfriesche Oorkonden*, III, no. 19.

145 Peter Jacobsz. van Thabor, *Historie van Vrieslant*, 67.

146 Worp van Thabor, *Kronijken van Friesland*, V, 180.

147 Sicke Benninge, *Chronickel der Vriescher landen*, 51.

148 *Groot Placaat en Charter-Boek*, 704.

149 Peter Jacobsz. van Thabor, *Historie van Vrieslant*, 64.

zoon Unya, hovelinck toe Wirdum, met zyn meente' (1498) ¹⁵⁰. Door deze citaten is mijns inziens onomstotelijk vastgesteld dat de hoofdelingen boven de andere leden van de rechtsgemeente hebben gestaan. Naar de in de middeleeuwen geldende rechtsopvattingen waren de hoofdelingen 'heren', de overige leden van de rechtsgemeente hun 'ondersaten'. Concreet betekende dit dat de 'ondersaten' aan de jurisdictie en de heerban van de hoofdeling waren onderworpen. Die moest van zijn kant voor bescherming van zijn 'ondersaten' zorg dragen. Dit plaatst de hoofdelingen, afgezien van het feit dat in het laat-middeleeuwse Friesland natuurlijk geen leenrechtelijke band met de landsheer meer bestond, op dezelfde hoogte als de 'adellijke heren', die in de omringende gebieden het gezag uitoefenden. De Friese hoofdeling kan met recht als de 'heer' van een stad, dorp of buurschap worden gezien.

CONCLUSIE

Over de herkomst en de positie van de hoofdelingen valt dus dankzij recent historisch onderzoek heel wat meer te zeggen dan in de 'Nieuwe' AGN wordt gesuggereerd. In feite kan thans op de meeste vragen, die hun optreden oproept, een bevredigend antwoord worden gegeven. Zo mag als vaststaand worden aangenomen, dat de hoofdelingen de nazaten zijn geweest van de 'nobiles' en 'potentes', die in de twaalfde en dertiende eeuw de hoogste functies binnen de rechtsgemeente bekleedden. De in diezelfde tijd doorgevoerde staatsrechtelijke verandering heeft wat de interne machtsverhoudingen betreft geen ommekeer betekend. De in de veertiende en vijftiende eeuw naar voren komende hoofdelingen kunnen eveneens als leiders en beschermers van de rechtsgemeente worden gekwalificeerd.

Mag wat de hoofdpunten betreft het vraagstuk als opgehelderd worden beschouwd, wat de details aangaat blijven er enige vragen bestaan. Zo is moeilijk uit te maken of alle hoofdelingen op een afstamming in bovenbedoelde zin kunnen bogen. Ik meen te hebben aangetoond, dat in het twaalfde-/dertiende-eeuwse Friesland wel degelijk een echte adelstand heeft bestaan. Het lijkt mij zeker dat de hoofdelingen als groep daar de opvolgers van zijn. Of dat echter ook voor elke hoofdeling afzonderlijk geldt, is de vraag. Waarschijnlijk zal het in Friesland niet anders zijn toegegaan dan elders en moet met een zekere instroom van niet-adellijke personen rekening worden gehouden. Wegens het ontbreken van betrouwbare genealogische gegevens — voor de meeste hoofdelingen is de afstamming niet verder dan de veertiende/vijftiende eeuw terug te volgen — kan hier echter geen zekerheid over worden verkregen.

Nog meer voorzichtigheid dient te worden betracht als het probleem van de herkomst van de Friese adel in het algemeen aan de orde wordt gesteld. Uit de negende tot de twaalfde eeuw zijn zo weinig gegevens overgeleverd, dat een direct verband met de in de Karolingische bronnen genoemde 'nobiles' niet kan worden aangetoond. Waarschijnlijk heeft, zoals we zagen, in de tijd toen het grafelijk gezag nog werd erkend zich ook in Friesland een soort feodale dienstadel gevormd. Veel meer dan hypotheses hierover kan men echter niet opstellen.

150 Worp van Thabor, *Kronijken van Friesland*, IV, 302.

Viglius van Aytta en Joachim Hopperus tegenover de Nederlandse opstand *

F. POSTMA

'Mais en fin ce que vous et moy avons si long temps préveu est advenu..., et se treuve Madame, pour non avoir voullu croire ceulx qui sincèrement la conseilloient, et creu plus qu'elle ne debvoit à conseilliers internes et externes, moins accompaignez et guydez de raison, en la peyne que l'on void, ... ayant treuvé comme elle treuvera encoires en son endroit, ceulx à qui elle a voullu confier, telz que l'on luy avoit diet'¹. Aldus kardinaal Granvelles reactie eind september 1566 op de berichten over de Beeldenstorm van zijn vriend, de bekende Friese president van de Geheime Raad en de Raad van State, Viglius van Aytta. Het zou niet de laatste keer zijn dat de kardinaal en de president elkaar vol zorg schreven over de ontwikkelingen in de Nederlanden. Tot Viglius' dood in 1577 zouden zij nog heel wat keren de gelegenheid krijgen de eigenzinnige politiek van Filips II en zijn vertegenwoordigers in de Nederlanden te betreuren. Vooral Viglius heeft het daarbij moeilijk gehad. In de hier te bespreken periode van 1560 tot de Pacificatie van Gent in 1576 zien we hem met de jaren meer alleen komen te staan. De meest eenzame periode in zijn leven brak aan in 1566 toen zijn landgenoot en rechterhand Joachim Hopperus als raadsheer voor Nederlandse zaken naar Spanje vertrok. Weliswaar bleef Hopperus tot zijn overlijden in 1576 ook daar zijn vertrouweling, maar tegelijk groeide er een mentale kloof tussen beiden, die alleen door de onderlinge vriendschap werd overbrugd². Hun houding tegenover de Opstand vormt het centrale thema van dit artikel.

Zoals zoveel mensen die op cruciale momenten in de geschiedenis een rol hebben gespeeld, hebben ook Viglius en Hopperus hun visie op de Nederlandse ontwikkelingen van hun tijd vastgelegd in documenten van allerlei aard. Het eerste belangrijke stuk uit deze literaire nalatenschap, dat door omvang en consistentie onze aandacht vraagt, is het *Recueil ou Mémorial des troubles des Pays Bas du Roy* waarin Hopperus begin 1567 de gebeurtenissen tussen Filips' vertrek uit de Nederlanden en zijn besluit de hertog van Alva te zenden, heeft samengevat³. Het *Recueil* laat aan duidelijkheid niets te wensen over. Het is een requisitoir zonder een spoor van twijfel. Alle belangrijke conflictmomenten uit de periode 1559-1566 — het verzet tegen de nieuwe bisdommen; het vertrek van Granvelle; de strijd over de

* Dit artikel is gebaseerd op een voordracht, gehouden op het drieëndertigste Nederlands-Belgisch Historisch congres te Nijmegen (18 mei 1985).

1 A. Granvelle aan Viglius, Rome, 21-IX-1566. Archivo General de Simancas, Secretarias Provinciales: Flandes-Borgofia, Libro 1418,136^o.

2 Zie over Hopperus G. Janssens, 'Joachim Hopperus, een Fries rechtsgeleerde in dienst van Filips II', in: *Recht en instellingen in de oude Nederlanden tijdens de middeleeuwen en de nieuwe tijd. Liber amicorum Jan Buntinx* (Leuven, 1981) 419-433.

3 J. Hopperus, 'Recueil ou Mémorial des troubles des Pays Bas du Roy', in: C. P. Hoyne van Papendrecht, ed., *Analecta Belgica* (3 vol., 6 dln.; Den Haag, 1743) II, 2, 17-18.